

dc_781_13

Jakab András

AZ EURÓPAI ALKOTMÁNYJOG NYELVE

Az MTA doktora fokozat elnyerése érdekében benyújtott értekezés
TÉZISEI

MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya
2015

Az értekezés elsődleges célközönsége az alkotmányjog tudományával foglalkozók közössége; tárgya szerint az *alkotmányjog alapkérdéseit* elemzi elméleti szempontból. Célom az volt, hogy (1) feltérképezsem a kérdésekkel foglalkozó kiterjedt szakirodalmat (azaz strukturált és tömör összegzését adjam annak), (2) módszertanilag követhető módon fogalmazzam meg saját válaszaimat ezekre a kérdésekre, valamint hogy (3) bemutassam az alkotmányelmélet gyakorlati relevanciáját alkalmazásának néhány konkrét példáján keresztül, rávilágítva egyúttal arra is, hogy a különböző elméleti válaszok (előfeltevések) más-más jogi megoldásokhoz vezetnek.

Mielőtt belefognánk a tulajdonképpeni vizsgálódásba, szükséges, hogy világossá tegyük a munka módszertani előfeltevéseit, melyek véleményem szerint élesen megkülönböztetik ezt az értekezést a témában íródott más művektől. Ez az értekezés azonban nem jogi ismeretelméletről szól, ezért a munka inkább feltárja, mintsem az elméleti előfeltevéseket. Céljuk pusztán annyi, hogy bemutassák a kötet elméleti kontextusát.

1. Az alkotmányelmélet mint az alkotmányjogi diskurzus javasolt nyelve

Ha nem akarunk úgy tenni, mintha a jogi kifejezéseknek volna valamiféle ontológiai „lényegük”, akkor két („anti-esszencialista”) lehetőségünk van: (1) vagy úgy kell tekintenünk a jelentésükre, mint az alkotmányos diskurzusban játszott szerepükre (a fogalmak jelentésének *leírása*, HLA Hart nyomán), vagy (2) el kell fogadnunk, hogy az alkotmányos fogalmak definíciójának és újradefiniálásának politikai tétje van (Pierre Bourdieu felfogásához hasonlóan). Ez utóbbi, mely szerintem közelebb áll az alkotmányos diskurzusok valódi természetéhez, azt jelenti, hogy folyamatos politikai küzdelem zajlik azért, hogy ki és hogyan definiálhassa a fogalmakat, s e fogalmakra úgy kell tekintenünk, mint a sakktábla mezőire, melyeket valaki elfoglalhat (saját, stratégiailag megtervezett definíciói révén), hogy jobb helyzetbe kerüljön, mint lehetséges ellenfelei. Ezért amikor „leírjuk” az alkotmányos fogalmakat, akkor nem pusztán *leírjuk*, de implicite *elő* is írjuk azok egyfajta használatát, mely megfelel a saját politikai preferenciáinak (legyenek azok érzelmi-ideológiai-értékbeli vagy éppen érdekbeli preferenciák). Egyszerűsített modellemben az alkotmányos diskurzusnak háromféle szereplője van: politikusok, tudósok és bírák (köztük különböző interakciók és összefonódások, valamint országonként változó rangkülönbségek). A legfontosabb jogi kifejezésekre „(jogi/alkotmányos) kulcsfogalmakként” hivatkozom az

értekezésben, szándékosan zárójelbe téve a „kifejezés” és a „fogalom” közti lehetséges különbségeket, megfelelően a fent említett anti-esszencialista előfeltevésnek.

A kulcsfogalmakat nem pusztán használatuk gyakorisága teszi azzá, hanem az általuk elfoglalt központi hely akár más fogalmak magyarázatában, akár alkotmányos normák igazolásában (ha a fogalmakra hálózatként tekintünk, akkor ezek volnának a nagyobb csomópontok). Nem szükségszerű, hogy ezeket említsék a leggyakrabban (bár ténylegesen ezeket a kulcsfogalmakat igen gyakran használják, de nem ez a lényeg), de mindenképpen megemlítenék vagy megemlíthetnék őket, ha elég sok kérdést tennénk föl, hogy megtaláljuk az alkotmányjogi diskurzus kulcsfogalmait.

Az *alkotmányelmélet* feladata, hogy egy *nyelvet* javasoljon az alkotmányjogról folyó diskurzus számára. Az itt használt értelemben a nyelv elemei (1) a kulcsfogalmak készlete, azok jelentése, valamint (2) a diskurzus grammatikája (azaz, hogy hogy néz ki az alkotmányjogi érvelés). Ezen elemek egyike sem teljesen objektív, mind mögött megbújik egy bizonyos politikai nézet. A nyelv ezért szükségképpen (legalább részben) normatív, de illeszkednie kell az aktuálisan folyó mindenkori diskurzushoz (hiszen nem egy fiktív alkotmányos diskurzus része kíván lenni, hanem az aktuálisat alakítani). Az alkotmányelmélet tehát javaslat (az elmélet művelője pedig kvázi kommunikációs tanácsadó) az alkotmányjog nyelvét illetően, ti. hogy hogyan fogalmazzuk meg az alkotmányjogi kérdéseket.

Az értekezés felépítése – részben a *nyelv* fenti meghatározásából következően – háromrészes lesz. Az első részben (A) az alkotmányról folytatott diskurzus általános (vagy „grammatikai”) szabályait, azaz az alkotmányjogi érvelés szabályait elemzem. A disszertáció javarészét kitevő – és legfontosabb – részben (B) a különböző fogalmi válaszok („kulcsfogalmak”) elemzésére vállalkozom. Végezetül a (C) részben igen röviden néhány fogalmi zsákutcára mutatok rá.

2. Az alkotmányelmélet politikai természete

Az alkotmányjogászokat gyakorta éri a politikai elfogultság vádja, és őszintén szólva nem is egészen alaptalanul. Az alkotmányjogászok valóban elfogultak politikailag – és annak is kell lenniük (finomabban fogalmazva: nem kívánatos, hogy politikailag semlegesek legyenek). Csakhogy igen szűk értelemben szabad politikusnak lenniük: rendelkezniük kell politikai vízióval, ami nem összekeverendő a napi pártpolitikai preferenciáknak megfeleléssel. Politikai vízió nélkül az alkotmányjogi alapfogalmaknak (demokrácia, jogállam, stb.) nincsen

értelmük, a határeseteket (vagy a korábban elő nem fordult eseteket) pedig nem lehet kiszámítható módon eldönteni. Politikai vízió nélkül vagy abszurd eredményekhez jutunk a jogi formalizmus útján, vagy végső soron véletlenszerű döntéseket hozunk. A politikai víziók sokszor öntudatlanok vagy töredékesek, igen tágak, olykor pedig szándékosan rejtve maradnak – de rendszerint jelen vannak, és ez jól is van így. Olykor magunk hivatkozunk rájuk, gyakrabban viszont a vitapartnereink próbálják őket leleplezni, hogy ezáltal megkérdőjelezzék a hitelességünket. *Jogászként* azonban nem beszélünk róluk nyíltan és részletekbe menően, mert az ellentmondana a társadalmi szerepünknek. Ha a politikai víziókról folyik a vita, akkor a politikaelmélet művelői (politikafilozófusok, politológusok) kompetensebbek a jogászoknál, a politikusok számára pedig vállalhatóbb, hogy ilyen kérdésekről nyilatkozzanak. Mégis úgy gondolom, hogy a jogászoknak fontos szerepük lehet ezekben a vitákban, amennyiben megszelídítik az ideológiai és politikai konfliktusokat azáltal, hogy technikai-jogi kérdésekké alakítják őket (ezt a transzformációt pedig jó esetben az alkotmánybírószági normakontroll ki is kényszeríti). Ha a jogászok egy eset megoldásáról beszélnek, akkor nem arról esik szó, ki erkölcsileg jó vagy rossz, okos vagy ostoba, fasiszta (kommunista) vagy demokrata, kedves vagy taszító, korrupt vagy tisztakezű (ezek sajnos igen gyakran vitatható és fegyverként használt kategóriák), hanem jogi szövegekre hivatkoznak, azaz esetünkben az alkotmányokra. Azért az alkotmányokra, mert azok (normális esetben) szilárd pontok. Különféleképpen lehet persze értelmezni őket, de ennek a kezelésére megint csak vannak (íratlan) szabályaink. A tudósok és jogászok alkotmányról folytatott diskurzusa éppen ezért funkcionálisan felsőbbrendű (mivel megszelídíti a politikusokat azáltal, hogy magatartási keretet biztosít nekik, amelyet aztán az alkotmány- vagy legfelsőbb bíróságok fognak intézményesen betartatni), ugyanakkor viszont összetettebb is (hiszen több szabálya van), mint a politikusok megszokott mindennapi diskurzusa. Az alkotmányjogászoknak (bár munkájuk politikai jellegű) távolságot kell tartaniuk a napi pártpolitikától, elsősorban azáltal, ahogyan a politikai kérdésekről beszélnek (ti. alkotmányjogi jogforrásokra való hivatkozásokkal), de úgy is, hogy távol maradnak a pártpolitikától. Ha belefolynak a pártpolitikába, akkor azt nyíltan kell tenniük, egyúttal világossá téve, hogy azt nem alkotmányjogászként teszik, különben visszaélnének a helyzetükkel és a többi alkotmányjogász társadalmi szerepének a betöltését veszélyeztetnék. Az alkotmányjogásznak tehát politikusnak kell lennie, de nem avatkozhat a napi pártpolitikába, ha pedig nyilatkozik, be kell tartania bizonyos diskurzus-szabályokat.

Az alkotmányelmélet művelői egy lépéssel még közelebb állnak a politikához, mint az alkotmányjogászok, hiszen az ő céljuk, hogy alakítsák az alkotmányjogászok nézeteit és

megmondják nekik, hogyan érveljenek az alkotmányról folyó (tudományos vagy jogászai) diskurzusban. Az alkotmányelmész tehát valahol (a) a politikai filozófus és (b) az alkotmányjogász feladata közt van, feladata azonban bonyolultabb a másik kettőnél.

Ad (a). Az alkotmányelmélet összetettebb az alkotmányjogászok munkájánál, mivel (a/1) művelőjének el kell tudnia fogadtatnia absztrakt gondolatait az alkotmányjogászokkal azáltal, hogy megmutatja, miért és hogyan relevánsak az esetek megoldásánál, és (a/2) az alkotmányjogászoknál elvontabb elméleti szinten kell dolgoznia. Az alkotmányelmész mondja meg az alkotmányjogászoknak, hogy milyen nyelvet beszéljenek a maguk diskurzusában. Ezt a diskurzust az alkotmányjogászok (bírák vagy tudósok) folytatják, de „kommunikációs tanácsadójuk” az alkotmányelmész (jóllehet ez utóbbiak olykor nem tudják megállni, hogy maguk is részt vegyenek a tulajdonképpeni alkotmányról szóló diskurzusban). Az alkotmányelmélet maga is egy diszkurzív: egy diskurzusról folytatott diskurzus (elegánsabban: meta-diskurzus), elmélkedés arról, hogy milyennek kellene lennie az alkotmányjogi diskurzusnak, annak milyen „alkotmányos nyelven” kellene folynia.

Ad (b). Az alkotmányelmélet művelése összetettebb a politikafilozófiánál is, mivel (b/1) nem pusztán a megfelelő politikai víziót kell felfedeznie (mint a politikafilozófiának), hanem hozzá kell azt kapcsolnia a jogi diskurzushoz is, lefordítva a merevebb (hiszen jogforrásokhoz kötött) alkotmányjogi nyelvre, s következésképpen a terminológia terén is kisebb a mozgáster. (b/2) Végül, tekintettel a nem filozófus közönségre, a filozófiai kérdéseket némileg le kell egyszerűsíteni, különösen, ha nem közvetlenül relevánsak az adott tézisre nézve.

Az alkotmánnyal foglalkozó tudósok (alkotmányjogászok vagy az alkotmányelmészek) feladatának tisztázását követően fölmerül még egy kérdés: kell-e beszélünk erről egyáltalán? Az igazságot olykor jobb nem kimondani. A kövér szomszédnak sem mondjuk, hogy kövér (még ha az is), s tudós barátunknak sem, hogy újonnan megjelent könyve haszontalan (még ha az is). Valaki úgy gondolhatná, hogy a tökéletes semlegesség ideológiája (még ha mindenki tudja is, hogy nem igaz) hozzájárulhat az alkotmányos gépezet zökkenőmentes működéséhez: lehet, hogy a semlegesség retorikája (pl. az állítás, hogy „az alkotmánnyal foglalkozó tudós csak az alkotmány szája” – Montesquieu nyomán szabadon) hazugság, de kellemes, apró, és ami a legfontosabb, szükséges hazugság. Véleményem szerint ez az álláspont elhibázott volna. Ha az alkotmányelmélet művelői úgy tennének, mintha teljesen semlegesek volnának, akkor kitennék magukat különféle destruktív kritikai irányzatok leleplezéseinek, amelyek képviselői aztán az alkotmányelmélet általános átpolitizáltságával igazolnák, hogy maguk pártpolitikai célokra használják az alkotmányjogot.

Mindazonáltal különbséget kell tennünk a munka általános politikai jellege és a napi pártpolitikába való beavatkozás között. Jobb, ha nyíltan beismerjük a politikához általánosságban való kötődést (ti. az alkotmányosság értékeihez való kötődést), hogy függetlenek lehessünk a napi politika folyásától. Ez utóbbi függetlenség nélkül az alkotmányjogászok nem szabhatnának plauzibilis keretet a napi politika számára, hogy megzabolázzák azt; s e függetlenség nélkül az alkotmányelmélet művelői sem mondhatnák meg az alkotmányjogászoknak, hogy milyen nyelvet kell használniuk erre a célra.

3. A történeti és a szociológiai tudás szerepe az alkotmányelméletben

Az alkotmánnyal kapcsolatos kulcsfogalmakat kétféleképpen is felfoghatjuk. Az egyik az lenne, ha visszavezetjük őket bizonyos általános erkölcsi fogalmakra (vagy azokkal igazoljuk őket), mint amilyen például az emberi méltóság vagy az egyenlő szabadság (ti. hogy egyetlen célt tételezünk fel az alkotmányjog valamennyi kulcsfogalmának). A másik út, hogy társadalmi kihívásokra adott történeti válaszoknak tekintjük őket. Magam az utóbbi módszerben hiszek, és úgy gondolom, hogy az erkölcsi nézetek is magyarázhatóak a társadalmi kihívásokra adott, hosszú távon elfogadott válaszokként.

Toynbee nyomán úgy gondolom, a társadalmak (így az európai társadalmak is) időről időre új történelmi kihívásokkal szembesülnek, melyekre megpróbálnak helyes választ adni. Ebben az összefüggésben a kihívás olyan új helyzetet vagy problémát jelent (vagy akár egy korábbi kihívásra adott választ), mely nem oldható meg a társadalom által ismert módszerekkel, hanem kreativitást igényel. E kreativitás jelenthet technikai újítást vagy új társadalomszervezési elvek bevezetését (az alkotmányjoggal kapcsolatban természetesen az utóbbiról van szó). Ha a technikai újítás vagy az új társadalomszervezési elv nem tudta megoldani a problémát (vagyis ha rossz volt a válasz), akkor az illető társadalom (kultúra vagy nemzet) stagnál vagy éppen hanyatlik, amíg rá nem talál a helyes válaszra (vagy elveszti sajátos identitását és beolvad egy másikba).

Az alkotmányjog nyelve maga is egyfajta válasz különféle történeti kihívásokra. Ha tudatosan akarjuk használni (és ha képesek akarunk lenni arra, hogy egyes részeit elvessük), akkor ismernünk kell az eredeti történeti és szociológiai kontextust, amelyben egy alkotmányos-fogalmi újítás bekövetkezett. Erre a módszertani problémára majd a B rész bevezetésében térünk vissza részletesebben, és azt is remélem, hogy *konkrét* témáink, ti. az

alkotmányos alapfogalmak tárgyalása során, a B részben ezek az *absztrakt* módszertani kérdések is világosabbá válnak.

4. Miért „európai”?

Amit az értekezés kínál, földrajzi értelemben nem általános (vagy egyetemes) alkotmányelmélet. Egyrészt kérdéses, vajon lehetséges-e egyáltalán általános alkotmányelméletet írni. Létezik ugyan egyetemes alkotmányjogi diskurzus (bírói és tudományos egyaránt), de egyértelműen kevésbé tartalmas, mint az európai.

Az értekezés azonban nem is csupán egyetlen állam alkotmányelméletéről szól. A jelen értekezés ambíciói ennél nagyobbak, s arra tesz kísérletet, hogy egy európai alkotmányelméletet hozzon létre. Több oka is van, amiért lehetségesnek látszott egy közös európai alkotmányelmélet kidolgozása. (1) A törvényeknek a politikai rendszerben elfoglalt helye (különösen a „joguralom”) összeköti ezeket a jogrendszereket (például szembeállítva Kínával vagy az afrikai rendszerek többségével). (2) Hasonlóak a társadalmi kihívások is (pl. poszt-indusztriális társadalmak többnemzetiségű demokráciái). (3) Az európai integráció (beleértve az Európai Emberi Jogi Bíróságot is) közös, teljesen új jogi keretet ad ezeknek a válaszoknak. Azt is mondhatnánk, hogy Európa az alkotmányelmélet laboratóriuma, hiszen az európai integráció nyomán számos hagyományos alkotmányjogi kulcsfogalmat kellett részben újradefiniálni. (4) Az európai alkotmányjogi diskurzus, mely magában foglalja a tagállamok alkotmányáról folytatott diskurzusait és az EU alkotmányáról folytatottat is, számos belső kapcsolódási ponttal bír, bírói és tudományos összetevőiben egyaránt, és ez a hálózatszerűség évről-évre erősebben jellemzi. A jogösszehasonlítás az alkotmányjogászti tevékenység részévé vált, jobbra az európai anyagok (és ritkábban a nem-európaiak) használata révén.

Végül a földrajzi perspektívát a jelen elmélet háttérét jelentő politikai vízió is befolyásolja. A következő fejezetek célja többek között az is, hogy érvelési stratégiákat, eszközöket nyújtson azoknak az alkotmányjogászoknak, akik osztják az erős és egységesülő Európa politikai vízióját.

5. Az alkotmányjog nyelvtana: érvelési szabályok

Az értekezés első fő része („A rész”) az alkotmányjog nyelvtanáról, vagyis az érvelési szabályokról szól. Az alkotmányjogi érvelés általános jellegzetességeit követően (II. fejezet)

azt elemzem, hogy alkotmányjogászok egy olyan (szükségszerűen) rövid szövegből, mint egy alkotmány, az értelmezési fogások miféle repertoárjával tudják a legtöbb jelentést kihozni (III. fejezet). Ezen értelmezési módszerekkel egy, az alkotmány puszta szövegénél jelentősen kifinomultabb fogalmi rendszer (dogmatika) alkotható meg, amely a jövőbeli esetek megoldását segíti. Ennek a fogalmi rendszernek a természetét elemzi a IV. fejezet. Az „A rész” utolsó fejezetében (V. fejezet) azt mutatom be, hogy az érvelési szabályok mennyiben térnek el egymástól különféle országokban.

Ha jelen kötetnek az alkotmányértelmezésre vonatkozó legfontosabb tézisének akarnánk megfogalmazni, akkor az az lenne, hogy (a) mindig az alkotmányszövegre visszavezetve, (b) de mégis a változó körülményekhez igazodva kell értelmezni az alkotmányt. A kettő közti látszólagos ellentmondáshoz a bemutatott számos értelmezési fogás közül a legfontosabb az objektív teleologikus módszer, amely (ha az objektív *teloszt* ugyancsak konkrét szöveghelyek alapján állapítjuk meg, akkor) egyszerre csökkenti az önkényesség (jogbizonytalanság) veszélyét és segíti elő a rugalmasságot (azaz akár esetenként a szó szerinti jelentéstől való eltérés lehetőségét is). A *telosz* (avagy *ratio legis*) megállapításakor lehetőleg nagyon konkrétan kell lennünk, és nem általános jogrendcélokról kell beszélnünk. Az utóbbi ugyanis politikai filozófiai hitvitákba torkollhat, amely pontosan az alkotmányjog szelídítő funkciójának mondana ellent.

Az objektív teleologikus módszer nem csupán önálló értelmezési módszerként, hanem („metaérvelésként”) a többi értelmezési módszerrel kapott lehetséges jelentések közti választásra is használható. Amennyiben azonban az objektív teleologikus érveléssel megkapott eredmény rendszertani érvekkel is elérhető, akkor inkább ezekre kell támaszkodnunk, hiszen ezekkel kapcsolatban kevesebb a legitimációs aggodalom. Az objektív teleologikus gondolkodás csak (ki nem mondott) ellenőrző szerepet tölt be ilyenkor (azaz magunkban elvégezzük, de az indokolásban megjeleníteni fölösleges), és kifejezetten nem szükséges rá hivatkozni, hiszen az általa elérendő eredmény úgyis megvan nélküle. Látni kell azonban, hogy alapjogok esetében szinte mindig objektív teleologikus érvelésre fogunk kifutni, hiszen sajnos itt általában a rendszertani érvek sem segítenek önmagukban.

Ezen legitimációs okból általános követelményként ugyancsak megfogalmazható az értelmezéssel szemben, hogy minél távolabb kerülünk a puszta nyelvtani értelemről, annál erősebben (alaposabban) kell érvelnünk.

6. Javasolt szókészlet, avagy a kulcsfogalmak kiválasztása

Az alkotmányjogi diskurzusok kulcsfogalmait (beleértve magát az alkotmány fogalmát is) úgy kell felfognunk, mint különféle társadalmi kihívásokra adott történeti válaszokat.

Nincsen ezek mögött a válaszok mögött általános történelmi *masterplan*; a válaszok egy része még csak nem is tudatos (azaz nem mindegyiket azért hozták létre, hogy válasz legyen, hanem egyszerűen csak beváltak egy adott kihívásra megfelelő válaszként). Leginkább a konkrét történelmi, társadalmi és politikai körülmények okozták azt, hogy kitalálták és elfogadták ezeket a válaszokat. Ezen körülmények közül néhány megmaradt, mások kis mértékben megváltoztak, míg megint mások lassan teljesen elhalványultak: vagy lépésről lépésre, járulékos módon; vagy hirtelen, forradalmi úton.

Bizonyos válaszok tudatosan meg voltak ugyan tervezve, de mégiscsak *ad hoc* válaszként merültek fel egy konkrét kihívásra: mint a „szuverenitás” vagy a „jogállam” fogalmi (még akkor is így van ez, ha néhány használójuk azt hiszi, ezek a fogalmak öröktől fogva léteztek). Mások, mint a „nemzet” vagy a „demokrácia” csak részben ilyenek, bizonyos mértékig inkább inkrementális társadalmi fejlődés eredményei. Ez utóbbiak képesek ugyan arra, hogy válaszul szolgáljanak bizonyos fontos társadalmi kihívásokra (például, hogy hogyan lehet megbirkózni az etnikai sokféleséggel, hogyan lehet biztosítani a lojalitást egy politikai rendszer iránt, vagy éppen a politikai rendszer önjavító képességét), de ez nem tudatos fogalomtervezés, hanem történelmi és társadalomfejlődési esetlegességek eredménye volt.

Azt, hogy ezek az egyes kulcsfogalmak kapcsán pontosan miért és hogyan történtek, az egyes vonatkozó fejezetekben tárgyalom. Megvizsgálom azt is, hogy vajon a létrejöttükkor fennállt eredeti körülmények megváltozása, illetve az eredeti válaszok mellékhatásai el kell-e hogy vezessenek minket ahhoz, hogy újradefiniáljuk-e ezeket a kulcsfogalmakat. Ezen fogalmak némelyikét más értelemben használjuk ma, mivel a gyakorlati (társadalmi vagy politikai) szituáció különböző; némelyikük használatát minimalizálni lenne szerencsés, vagy épp ellenkezőleg: bátrabban kellene használni őket, ha napjaink társadalmi kihívásaira akarunk válaszokat biztosítani. A jogi jelentés és a társadalmi kihívások összekapcsolásának legjobb módja, ha az objektív teleologikus érvelés már említett módszerét használjuk.

A fogalmak történelmi, társadalmi és politikai kontextusának tisztázása különösen azért szükséges, mert a jogászok gyakran hivatkoznak indoklásaikban társadalmi tényekre, mint nyilvánvaló igazságokra (vagy egyszerűen előfeltételezik őket anélkül, hogy nyíltan megemlítenék azokat), még akkor is, ha ezek megkérdőjelezhető szociológiai, pszichológiai

vagy történeti tudáson alapulnak. Amikor az alkotmányjog kulcsfogalmairól beszélünk, feltűnik még egy probléma: jelesül, hogy az érzelmi-politikai-értékbeli vagy ideológiai preferenciák még a szokásosnál is nagyobb szerepet játszanak (a jogászok szeretik ezeket az ideológiai preferenciákat úgy feltüntetni, mintha tisztán jogi-konceptuális kérdések lennének, hogy elrejtse valódi befolyásukat az alkotmányjogi érvelésre). Az absztrakt, értékelő, pszichológiailag és társadalmilag befolyásolt (ahol a vita résztvevői szükségszerűen személyesen érintettek bizonyos mértékig), az idő lassú változása során a végtelenségig vitatott alkotmányos alapfogalmak különbözőképpen leírható és komplex belső természete ellenáll a széles körben elfogadott definícióknak, leírásukra talán a leginkább az „alapvetően vitatott fogalmak” (*essentially contested concepts*) elnevezés alkalmas. A jogászok gyakran, reflektálatlan módon, elvágják az ilyen vitákat azzal, hogy valamiféle jogi autoritásra hivatkoznak, tipikusan alkotmánybíróági döntésekre (idézve az ilyen döntések néhány önkényesen kiválasztott tézisének), de ez tartalmi szempontból nem meggyőző módszer, és nem ad választ arra a kérdésre sem, miként viszonyulnak ezen döntések *jogi* szempontjai az aktuális társadalmi és politikai kihívásokhoz, melyekkel a társadalmak szembenéznek. Annak érdekében, hogy ezt elkerüljük, először is a fogalmak szociológiai, politikai és történelmi magyarázatát adom az értekezésben, mielőtt javaslatot tennék jogi definíciójukra.

Álláspontom szerint nincs egységes erkölcsi magyarázat vagy igazolás az alkotmányjog alapfogalmai mögött (csak nagyon indirekt módon, ha valaki megpróbálja a „kihívás – rá adott válasz” sémát morális sémaként értelmezni, amit én nem teszek). A teleologikus *masterplan* elutasítása (és ezzel összhangban, az egységes fogalmi magyarázat visszautasítása) mindazonáltal nem jelenti azt, hogy alkotmányelméletet meg lehetne írni politikai vízió nélkül. A kettő között az a különbség, hogy a politikai víziót közvetlenül *nem* említik az alkotmányos érvelésben, az sokkal pragmatikusabb (azaz, nem törekszik arra, hogy az örökkévalóságig alkalmazható legyen, jobban kötődik a jelenhez), és nem rendelkezik azzal a fogalmi koherenciával, amit egy célhoz kötött *masterplan*tól elvárnánk.

Még mindig dolgozhatunk a különböző kulcsfontosságú fogalmakkal és *teloszukkal* (és közvetlenül hivatkozhatunk rájuk az alkotmányos érvelés során), de ezek nem alkotnak, nem is kell alkotniuk egységes fogalmi rendszert. Amit még tisztázni kell: a kulcsfogalmak végső *telos*ának meghatározása nem sokkal objektívebb és kevésbé politikai, mint a politikai vízió választása; de a tét egyértelműen kisebb, mivel a kérdés maga kevésbé általános. Az alapvető alkotmányjogi fogalmaink különböző kihívásokra adott válaszok vegyes történelmi gyűjteményei. A nagy társadalmi előrelépések, mint a modern alkotmányos rendszerek az emberi tudás lassú, fokozatos, próba-hiba-módszerű (*trial and error*) fejlődésén alapulnak.

dc_781_13

Annak érdekében, hogy megértsük a különböző kihívásokat, és azért, hogy megtaláljuk a megfelelő jogi használatukat, foglalkozom az értekezésben némi összehasonlító alkotmányjoggal is. Ez azonban csak érintőleges (vagy másodlagos) definiálási módszer a korábban leírt objektív teleologikus módszerhez képest. Az összehasonlító alkotmányjog ötlettárként szolgál, és alkalmat ad arra, hogy leteszteljük objektív teleologikus módszerünk eredményeit.

Az értekezésben tárgyalt főbb fogalmakról szóló téziseimet az alábbi táblázatban lehet összefoglalni:

kulcsfogalom	rövid jogi definíció	keletkezés ideje	telosz: mi a fogalom célja, eredetileg melyik társadalmi kihívásra kívánt választ biztosítani?	javasolt használat napjaink európai alkotmányjogi diskurzusában
szuverenitás	egy adott területen belüli kizárólagos legfelső hatalom	16-17. század	hogyan igazoljuk az abszolutizmust a vallásháborúk lezárása érdekében	használatát minimalizálni kell, s a fogalmat úgy kell újradefiniálni, hogy az a kizárólagos legfelső hatalom pusztá igényét jelentse
joguralom, jogállam	az állami hatalom önkényes használatának tilalma	17-18. század	hogyan kerülhetjük el az abszolutizmust és általában véve az állam végrehajtó hatalmával való visszaélést	a terrorizmus elleni háború nem igazolja a fogalom újradefiniálását, ugyanolyan értelemben kellene használni, ahogy eddig
alkotmány	ember alkotta dokumentum, mely jogilag korlátozza a törvényhozót	18. század (USA), 20. század (Európa)	hogyan kerüljük el az abszolutizmust és a végrehajtó hatalommal való visszaélést (másodlagos funkció: a teljes politikai közösség szimbolikus integrációja)	az EU alapító szerződéseit, (beleértve az EU Alapjogi Chartáját) is alkotmányoknak kellene tekinteni
demokrácia	az uralom alatt állók és az uralom forrása azonosak	18. század	hogyan biztosítsuk a lojalitást és az önkorrekciót	a demokrácia fogalmát olyan értelemben kellene használni, hogy elszámoltathatóbbá tegye a politikai hatalmat az EU-ban (pl. az EU parlamentarizálásán keresztül)
nemzet	egyenlő tagok	18-19.	hogyan kezeljük az etnikai	az európai népességre, mint

	homogén politikai közössége	század	sokféleséget	„európai nemzetre” kellene hivatkozni
--	-----------------------------------	--------	--------------	--

A nemzeti alkotmányjogok néhány szokásos kulcsfogalma hiányzik a listából (pl. a köztársaság vagy a föderalizmus), mivel az EU néhány alkotmányos kultúrája nyíltan elutasítja őket. Néhány más lehetséges alapfogalmat, melyet kipróbáltam és elvetettem, a C részben helyeztem el (például az alapelvek mint a szabályoktól logikailag megkülönböztethető normák, vagy épp a *Stufenbaulehre*). Nem foglalkozom a legitimációval mint különálló fogalommal sem, mivel vagy definiálhatjuk igen tágan („valami, ami érdemes rá, hogy kövessük”), amit azonban nehéz operacionalizálni az alkotmányjogi érvelésben; vagy pedig definiálhatjuk a fenti táblázatban tárgyalt fogalmak kombinációjaként (különösen „demokrácia” és „alkotmány”, lásd a rájuk vonatkozó fejezetekben).

Persze ezen felül is lehetséges még további alapfogalmakat felsorolni, amely legalábbis egy, a fentihez képest alternatív lista lenne (pl. egy olyan, amely önálló fogalmakként tartalmazza a szociális jogokat, az egyenlőséget, az emberi méltóságot, a vallásszabadságot, a hatalommegosztást, stb.). Minden ilyen lista az európai társadalomtörténet egy sajátos narratívája, alkotmányos fogalmakkal elmesélve. A választás ezek között a fogalmak között (így az általam választott lista is), ahogy korábban leírtuk, elkerülhetetlenül politikai, és személyes értékeket és érdekeket fejez ki. De remélem, hogy mégis lefedik a jelenlegi európai alkotmányelmélet minden nagyobb területét; illetve, hogy még azok a témák is, melyeket kifejezetten nem tárgyalunk kifejezetten, fogalmi keretet kapnak a vizsgált területek segítségével.

Az értekezés alapvető módszere az objektív teleologikus módszer. Megpróbáltam felderíteni az alapfogalmak mögött álló célokat és e célok fényében elemezni azokat a társadalmi kihívásokat, melyekre válaszul szolgáltak keletkezésük idején. E célok fényében ajánlásokat fogalmaztam meg arra, hogy hogyan (és milyen értelemben) használjuk ezeket a fogalmakat. E kulcsfogalmak némelyikét nyíltan megemlítik az alkotmányokban (így ajánlani fogjuk az ilyen rendelkezések objektív teleologikus értelmezését), míg másokat csak a konkrét alkotmányos rendelkezések és az esetjog alapján lehet elvonatkoztatni és magyarázni, de szintén az objektív teleologikus érvek segítségével.

7. Szuverenitás és európai integráció

A VI. fejezet célja egyrészt az, hogy bemutassa, az egyes európai alkotmányjogi rendszerek miként szelídítették meg az eredetileg radikális szuverenitás-fogalom belső aspektusát különféle kompromisszumos stratégiák segítségével. A szuverenitás külső aspektusát (a nemzetközi jogi szuverenitást) érő új kihívások, különösen az európai integráció, újabb kompromisszumokat igényelnek. A fejezet második csomópontja ezzel kapcsolatban az, hogy az eredetileg a belső aspektusra alkalmazott kompromisszumos érvelési stratégiák felhasználhatók-e analóg módon az európai integráció által támasztott problémák kezelésére, valamint, hogy elképzelhetők-e más elméleti megoldások.

Ahhoz, hogy megértsük a szuverenitás társadalmi funkcióját, először azt a történeti kontextust kell megvizsgálni, amelyben a fogalom megszületett. A fogalom a XVI–XVII. századi Nyugat-Európából származik. A vallásháborúkkal járó anarchikus időszakok, az éppen kialakulóban lévő kapitalizmusnak a szabályok kiszámíthatósága és a jogbiztonság iránti igénye, valamint az egyeduralkodók abszolutisztikus törekvéseivel kapcsolatos konfliktusok mind-mind olyan új elméleti alapot („ideológiát”) igényeltek, mely egyértelmű és határozott megoldást kínál az államon belüli hatalmi viszonyok kérdésére. A szekularizáció következtében ez az új doktrína azonban már nem lehetett teológiai jellegű. Ugyancsak a szekularizáció következménye volt, hogy a monarchia korábbi isteni legitimációja többé nem volt elfogadható. Ezért a korszaknak egy új kérdéssel kellett szembenéznie: „Miért kell(ene) az embereknek követniük az uralkodó által alkotott jogot?”. Az új válasz pedig így hangzott: „Mert az uralkodó a szuverén”. Ezáltal Istent és az isteni természetjogot felváltotta a szuverenitás szekularizált elmélete. Minthogy egyértelmű megoldásra volt szükség ebben az anarchikus helyzetben, az uralkodói szuverenitást (abban a formában, ahogy azt Jean Bodin, a fogalom atyja, *Hat könyv a köztársaságról* (1576) című művében, majd a későbbiekben Thomas Hobbes a *Leviathánban* (1651) kifejezetten, Samuel von Pufendorf pedig *De jure naturae et gentium* (1672) című könyvében implicit módon leírta) „mindent vagy semmit” alapon fogták fel, azaz vagy korlátlanul vagy nemlétezőként. E tan szerint tehát egy adott területi egységen belül csak egy végső és korlátlan döntési központ létezhet, ezt pedig nem lehet megkérdőjelezni sem belülről (belső aspektus) sem pedig kívülről (külső aspektus).

A következő évszázadokban a fogalom körüli viták arról folytak, hogy miként lehet ezt a korlátlan és zabolátlan fogalmat megszelídíteni: a fogalmat, amely a vallásháborúk idején szükséges volt a béke és a rend helyreállításához, de az új politikai kontextusban maga vált a békét és a szabadságot fenyegető legnagyobb veszélyek egyikévé. Ha ugyanis létezik egy ilyen korlátlan hatáskör, akkor azt mindenképpen birtokolni kell, különben az ellenség fogja megszerezni és ellenünk felhasználni. Bodin, Hobbes és Pufendorf feltalálta a

csodafegyvert, a következő századokban pedig filozófusok, politikusok és jogászok egész sora dolgozott azon, hogy hová rejtsek azt, nehogy valakinek baja essék. A fejezet ezeket az érvelési megoldásokat veszi sorra, és elemzi azok előnyeit és hátrányait.

A fejezet konklúziója az, hogy nem kell érdemben megválaszolni az európai integrációban a szuverenitás helyére vonatkozó kérdést. A jogászok valódi feladata (amint azt analóg módon különböző alkotmányjogokban bemutatja a VI. fejezet) a kérdés semlegesítése. Vannak időszakok, amikor egyenes választ kell adnunk – mint a XVI–XVII. században. És vannak, amikor nem kell – mint most. Cinikusabban fogalmazva: a mi feladatunk a kérdés elkerülése vagy megelőzése, ha pedig valaki mégis föltenné, akkor olyan „megoldással” kell előállnunk, mely gyakorlatilag semmit sem mond a konfliktusokról. Egy ilyen gyakorlatias javaslat kiábrándító lehet a tudomány szempontjából, de minden más (egyenes) „megoldás” elfogadhatatlan volna legalább a játék egyik résztvevője számára, úgyhogy csak fokozná a konfliktusok lehetőségét azon a közös érvelési kereten kívül, amelyet éppen megpróbálunk felépíteni. Ha nem akarjuk fokozni az ilyen konfliktusok veszélyét, hanem meg szeretnénk őket előzni, akkor paradox módon az a jogász feladatunk, hogy jogbizonytalanságot hozzunk létre egy konfliktus jogi kimenetelét illetően (bonyolult fogalmi konstrukciókat fejlesztve ki, melyek gyakorlatilag lehetetlenné teszik a szuverenitás érvének direkt használatát) és hogy gyakorlati módszereket adjunk a konfliktusok elkerülésére, hogy senki se kockáztassa meg az összeütközést, hanem inkább mindenki együttműködjön. Egy ilyen kompromisszumos stratégia persze teljességgel hasznavehetetlen, ha a konfliktus már kirobbant – de akkor már úgylis a politikusok következnek, nem pedig mi, jogászok. *Inter arma silent musae*. Ha ez a perc eljön, akkor már kudarcot vallottunk a kérdés semlegesítése terén.

8. Jogállamiság, alapjogvédelem és a terrorizmus elleni küzdelem

A VII. fejezetben a jogállam és a terrorizmus kihívására adott válaszok konfliktusáról szóló diskurzust fogom megvizsgálni az európai (különösen a német), illetve más országok (különösen az USA) diskurzusaiban. Amellett, hogy kimutatom, hogy a diskurzusok struktúrája komplikált ugyan, de a különféle országokban mégis meglepően hasonló; látni fogjuk azt is, milyen hallgatóságos előfeltevések magyarázzák a nézeteltéréseket a viták során. Pragmatikus alapon fogok érvelni amellett, hogy a jogállamiság és alapvető jogok bármiféle újszerű paradigmája szükségtelen; sőt veszélyes, mivel lehet, hogy nem leszünk képesek megbirkózni azokkal az eredeti kihívásokkal, amire a jogállamiságot kifejlesztették, jelesül a

kormányzati hatalom önkényes használata elleni harcra, illetve annak korlátozására. Ennek az eszmének a feladása, különösen egy alapvető részének, a kínzás tilalmának feladása veszélyeztetné a nyugati társadalmak identitását. Kivételes helyzetekben, *ad hoc* módon, az alkotmányos követelmények megszegése lehet ugyan morálisan igazolható, annak érdekében, hogy életeket mentsen valaki vagy magát az egész alkotmányt megóvja. De ezen aktusoknak a jogszerűtlensége nyilvánvaló kell, hogy maradjon.

A terrorizmus elleni háború jogi természetével kapcsolatos viták általános térképe a következőképpen összegezhető:

Mit védünk? Mekkora a fenyegetés/veszély?	Az életünket, és az legfőbb ezt biztosító intézményt, az államot (Hobbes, Hegel, Schmitt): államközpontú megközelítések tehát elsődlegesen az életünket védjük	A szabadságunkat és fő biztosítékát, az alkotmányt: alkotmány-központú megközelítések tehát elsődlegesen az életmódunkat védjük
Nem nagy (csak a szokásos mértékű)	<i>α. Pillanatnyilag nem kell sokat feladnunk a jogállamból (de talán később igen).</i> Abban az esetben, ha veszély van, újraértelmezhetjük az alkotmányt, de jelen pillanatban a terroristaveszély túl van becsülve.	<i>β. Nincs rá ok, hogy bármekkora részt is feladjunk a jogállamból (örülünk, hogy nem kell a δ dilemmájával szembenéznünk)</i>
Nagy	<i>γ. Az állam és az életünk veszélyben, kivételes körülmények között élünk, tehát engedményeket kell tennünk, hogy a jogállamiság, az alkotmány oly módon legyen értelmezve, hogy megmentsük életünket és az államot (hatékonyság a biztonság garantálása érdekében, <i>salus rei publicae sumptrema lex esto</i>). Az állam a renden és a békén alapul, ezek a hallgatóságos előfeltételei az államnak és</i>	<i>δ. NEHÉZ DILEMMA</i> <i>δ1. A veszély nagy, de fiat iustitia et pereat mundus; a szabadságunk és a liberális alkotmányos rendünk az identitásunkhoz tartozik.</i> Kulcsmomentum: félelem a visszaéléstől. Egyetlen remény: valaki feláldozza magát, megszegi a törvényeket, elfogadja a szankciókat és megmenti az alkotmányt.

	a jogrendnek egyaránt; még ha vannak is szabályok, nem számítanak, különben a küzdelmünk a terroristák ellen reménytelen lenne, hiszen megkötnénk magunkat.	δ2. <i>A veszély nagy</i> , tehát az alkotmányt olyan új, kreatív módon kell értelmezni, hogy megmentse az alkotmányt (<i>implied powers</i>). Központi érv: „Az alkotmány nem egy öngyilkossági paktum”. Annak érdekében, hogy megmentjük a szabad társadalmunkat, engedményeket kell tennünk a szabadságról és a jogállamiságból.
--	---	---

Az életmentő kínzás kapcsán kirobbant viták során elhangzott legfontosabb érveket és álláspontokat rendszerint egy hipotetikus időzített bomba példáján szokták bemutatni. E szerint egy terrorista csoport elhelyez egy atombombát egy világvárosban (leggyakoribb példa New York), és a hatóságok néhány órával a robbanás előtt elkapják az egyik terroristát, aki tudja, hogy hol a bomba, de nem hajlandó azt elárulni. Vagyis a hatóságok nem tudják időben hatástalanítani a bombát, hacsak nem tudják „kiszedni” a szükséges információt a terroristából (a lakosság kitelepítésére túl rövid az idő).

Ennek kapcsán a szakirodalom számos érvet vonultat fel, amelyek rövid áttekintő összegzése a következő:

Megengedett az életmentő kínzás (<i>Rettungsfolter</i>)? Az álláspont neve és képviselői	A. Megengedett alkotmányos szinten (a saját nemzeti jogrendben)? (<i>de constitutione lata</i>)	B. Megengedett a törvények szintjén (a saját nemzeti jogrendben)? (<i>de lege lata</i>)	C. Meg kellene változtatnunk a törvényeket? (<i>de lege ferenda</i>)	D. Morálisan megengedhető (kivételes körülmények között)?
I. Teljes tiltás örökre (<i>Aufruf zur Verteidigung des Folterverbotes</i> , 23. Mai 2005, Florian Lamprecht, Michael Ignatieff, Jeremy Waldron)	NEM, az alkotmány tiltja (illetve akár egy örökkévalósági klauzula is).	NEM, a törvények is tiltják (vagy nyíltan, vagy, mert nem adnak felhatalmazást a kínzásra).	NEM, törvénytelennek kell maradnia, ez a civilizációnk vívmánya, hozzátartozik az identitásunkhoz.	NEM, morálisan soha nem megengedhető.
II. Tragikus választás	NEM.	NEM.	? (lehetetlen választ)	? (lehetetlen választ)

(Niklas Luhmann)			adni, bármelyik válasz elfogadhatatlan lenne)	adni, bármelyik válasz elfogadhatatlan lenne)
III. Hősökre van szükség (Ralf Poscher, Hauke Brunkhorst, John McCain, Slavoj Žižek, Sanford H. Kadish, Oren Gross, Richard A. Posner, Elaine Scarry)	NEM, alkotmányellenes lenne	NEM, a törvények is tiltják	NEM, törvénytelennek kell maradnia (a megváltoztatása tabu), de reméljük, hogy lesz valaki, aki kockáztatja a törvény megszégését, ha valóban szükséges, vállalva a büntetés kockázatát	IGEN, kivételes esetekben morálisan megengedett
IV. Be tudnánk/kellene vezetnünk (Marie-Luisa Frick, Alan Dershowitz, Charles Krauthammer)	IGEN, alkotmányosan megengedhető lenne (kivételes körülmények között)	NEM, a törvények jelenleg tiltják.	IGEN, a törvényi tiltást meg kellene szüntetni, és egy részletes, garanciákkal ellátott eljárást bevezetni.	IGEN, kivételes esetekben morálisan megengedett
V. Már megengedett (sőt bizonyos helyzetekben még kötelező is) (Winfried Brugger, Volker Erb, Wolfgang Schild, Christian Starck)	IGEN, az alkotmány megengedi (variációk: élet vs. méltóság; méltóság vs. méltóság).	IGEN, nincs világos törvényi tiltás (mások védelme, vagy <i>teleologische Reduktion</i>).	IGEN, de egy sokkal részletesebb törvényi eljárás hasznos lenne és tisztázná a kételyeket.	IGEN, kivételes esetekben morálisan megengedett

Látjuk, hogy a terrorizmus elleni harc, és különösen az életmentő kínzás kérdései nem válaszolhatók meg egy egyszerű igennel vagy nemmel, a lehetséges érvek és ellenérvek sokkal strukturáltabb és szofisztikáltabb pozíciót követelnek meg, bármelyik álláspontot is képviseljük.

Amellett érvelek ebben a fejezetben, hogy a terrorizmus kihívása nem igazolja a jogállamiság valamiféle új paradigmáját, és hogy ragaszkodnunk kellene a régi jogi fogalmainkhoz ebben a kérdésben. Nem kellene a terrorizmus kihívására úgy tekintenünk, mint egy olyan okra, amely igazolná azt, hogy átlépünk az alkotmányos korlátokon és

különösen ragaszkodnunk kellene a kínzás abszolút törvényi tiltásához. Kétszeres okunk is van erre: a visszaélés veszélye és a kínzás tiltásának identitásteremtő szerepe a modern nyugati társadalmakban, melyek közül az első érv a fajsúlyosabb. Vagyis a végső érvem inkább pragmatikus és utilitarista, bár a jogi álláspontom közel áll a deontológiai (vagy abszolutista) nézőponthoz. A különbség az, hogy míg én azt javaslom, hogy ragaszkodjunk a jogállam régi paradigmájához jogi szempontból, én megengedem, hogy megszegjék azt kivételes esetekben, erkölcsi okokból, anélkül, hogy azt mondanák, hogy azok a megszegést jogszerűvé tették. A legtöbb utilitarista az előbbiekkal nem értene egyet, és valószínűleg egy deontologista sem értene egyet soha az utóbbival. Így nem állíthatom, hogy kompromisszumot találtam. Inkább az ellenkezőjét: azt gondolom, hogy mindkettő rossz, mert leegyszerűsíti a problémákat monoton „igenné” vagy „nemmé”.

A terrorizmus természete szerint egy kivételes és alkalmanként pusztító jelenség. Ha azonban komolyan meggyengítjük a jogállam fogalmát annak érdekében, hogy ez ellen az új kihívás (a terrorizmus) ellen harcoljunk, azt kockáztatjuk, hogy nem leszünk képesek választ adni a régebbi, nagyobb kihívásra (ti. kormányzati hatalom korlátozása, avagy harc annak önkényes használata ellen). Ne féljünk attól, hogy amikor eljön a cselekvés ideje, a jogi korlátok miatt nem fognak fellépni életmentő vagy alkotmánymentő céllal. De ha valaki így tesz, akkor a jogsértés az ő kockázata kell maradjon: ha igaza van, hős lesz belőle, ha pedig nem, akkor börtönbe vonul, de a cselekvés jogszerűtlenségén nem változtat ez. Minden más megoldás vagy dogmatikus, vagy önpusztító, vagy az önkény olyan veszélyét hordozza magában, mely szintén az önpusztítással tenné egyenlővé.

De függetlenül attól, hogy pontosan hogyan érvelünk ebben a kérdésben, feltétlenül el kell kerülnünk a szokásos jogász trükköt (melyet ebben a diskurzusban is gyakran használnak), jelesül, hogy úgy teszünk, mintha a probléma semleges, a jogszabályokban található szövege alapján automatikusan megoldható lenne. A történelem folyamán, régi jogi fogalmakat mindig újradefiniálták a változó világképek és a társadalmi kihívásokra adott szükséges válaszok alapján (ez sokkal gyakoribb, mint az új fogalmak bevezetése). Ha így teszünk, a felelősség terhét, bármilyen nehéz is legyen, nem helyezhetjük a fogalmakra.

9. Európa alkotmánya

Az alkotmányoktól általában két dolgot várnak el: (1) legyenek a politikai hatalom önkorlátozásának eszközei (ezt fejezi ki az alapjogok védelme és a hatalommegosztás

eszméje) és (2) legyenek olyan szimbólumok, amelyek integrálják a politikai közösséget. A VIII. fejezet ezt a két követelményt vizsgálja részletesen. Miután néhány megjegyzést tettünk a tipikus tartalomra és struktúrára (3) a fejezet záró része azt állítja, hogy az Európai Emberi Jogi Egyezményre és az EU alapító szerződéseire úgy kell tekintenünk, mint „Európa Alkotmányára” (vagy még pontosabban: az „Európai Unió Alkotmányára”) (4).

Az Európai Alkotmányt létrehozó Szerződés elbukott 2005-ben a holland és a francia népszavazáson. Ezért nem valószínű, hogy a belátható jövőben rendelkezésünkre fog állni egy hivatalosan alkotmánynak hívott jogi dokumentum az EU-ban. A megjelölés azonban önmagában nem meghatározó (vö. a német *Grundgesetz* vagy a magyar Alaptörvény). Nemzetközi szerződések is lehetnek alkotmányok, ahogy Ciprus (Alapító Egyezmény 1960), Württemberg Alkotmánya (1819), Szászország Alkotmánya (1831), vagy a *Norddeutscher Bund* (1867) példája mutatja. És az a tény, hogy nem volt (sikeres) alkotmányozási eljárás (illetve hogy a szerződéseket nem alkotmánynak fogalmazták meg) szintén másodlagos fontosságú: Izraelben például egyáltalán nem volt alkotmányozási folyamat, a formális alkotmányt a szokásos törvényeken kívül álló bírói esetjog alapján alkották meg.

Tézisem szerint az EU-nak van alkotmánya, az alapító szerződések (formális értelemben) alkotmányként működnek. Definíciónk szerint (azaz egy vagy több jogi dokumentum, amit a szokásos törvényeknél nehezebben lehet módosítani és amelyeken mérhetjük ezen törvények érvényességét) az alapító szerződéseket az Európai Unió alkotmányának minősíthetjük. Ezeket a szerződéseket eljárásilag nehezebb módosítani, mint a többi jogszabályt (rendeleteket, irányelveket) és ezeknek a jogszabályoknak az érvényességét az alapító szerződésekhez mérjük (Európai Unió működéséről szóló szerződés 263. cikk).

Ez az alkotmány sokkal szilárdabb, mint az alkotmányok általában, bár egyfelől a Lisszaboni Szerződés óta leegyszerűsítettük a szerződés módosítására vonatkozó eljárást (Európai Unióról szóló szerződés 48. cikk (6)-(7) bek.), másfelől az EU elsődleges jogát sokkal gyakrabban módosították, mint az USA Alkotmányát ugyanannyi idő alatt. A rugalmasságot sikeresen biztosíthatták és biztosították mindkét entitásban a saját alkotmány (kreatív objektív teleológikus) bírói értelmezésén keresztül.

Következésképpen az alapító szerződések ellátják a hatalom korlátozásának funkcióját az Európai Unió intézményei és a tagállamok esetében is. Ami azonban a szimbolikus funkciót illeti, az EU alkotmánya elégtelennek tűnik: az alkotmány szimbolikus tartalma meglehetősen csekély. A modern alkotmányosság és az alkotmányos elvek (amelyeket a preambulumban említenek pl. jogállamiság, demokrácia) szimbolikus erővel bírnak ugyan, de a rendelkezések nem utalnak nyíltan a himnuszra, a zászlóra, vagy a címerre. Az Európai

Alkotmány szerződés bukását részben pont ennek a szimolikus tartalomnak az elutasításával magyarázták (a Lisszaboni Szerződés többé-kevésbé azonos a Európai Alkotmány szerződéssel a szimbolikus tartalom és az alkotmányként való megnevezés nélkül). Ez azonban egyáltalán nem példa nélküli, néhány nemzeti alkotmányból szintén hiányoznak ezek az elemek, de ez akkor is fogyatékoság, hiszen azt várjuk egy alkotmánytól, hogy a politikai közösség szimbóluma legyen.

Jogtudósként nem tudjuk teljesen pótolni a szimbolikus oldalt, de ha az alapító szerződéseket (beleértve az Európai Unió Alapjogi Chartáját) „Európa Alkotmányának” (vagy még pontosabban, bár kevésbé lelkesítően az „Európai Unió Alkotmányának”) hívjuk, akkor a nyilvános diskurzusokat oly módon formáljuk, hogy ezeket a dokumentumokat szimbolikus erővel ruházzuk fel. Következésképpen az állam és alkotmány kettéválasztása és az olyan kifejezések, mint „poszt-nacionális konstitucionalizmus”, „európai egység és nemzeti alkotmányjog”, „transznacionális konstitucionalizmus”, „többszínű alkotmányosság”, „alkotmányos pluralizmus” támogatandóak és fellazítják a hagyományos nemzeti államközpontú paradigmát (még akkor is, ha esetenként kissé zavarosnak tűnnek). Mindannyian hozzájárulnak az EU jogi terminológiájának alkotmányosításához, ami (beleértett konnotációkon keresztül, azokban a jogi helyzetekben, amiket közvetlenül nem is befolyásol a terminológia) segíthet (1) erősíteni az Európai Uniót a közbeszédben (az alkotmányos nyelv növelheti a nyilvánosság figyelmét, ami jobb politikai kiszámíthatósághoz vezethet, az új nyelv hozzájárulhat az európai politikaformáláshoz), és (2) ami még fontosabb: segíthet abban, hogy megállítsa az alkotmányos változtatásokat a tagállamokban, amennyiben ezek ellentmondanak az Európai Unió Alkotmányában foglalt elveknek (egyfelől azáltal, hogy formálja az európai szintű diskurzust és felébreszti a felelősséget EU szinten, másfelől formálja a tagállami diskurzusokat és világossá teszi, hogy nem lehet mindent megtenni egy tagállamban, még alkotmányosmódosítással sem).

10. Európai demokrácia a parlamentarizáció útján

A IX. fejezet azzal foglalkozik, hogy az EU demokratikus deficitje jelenleg miből áll és hogyan kezelhető. Miután az első részben felállítottunk néhány alapvető elméleti feltevést a demokrácia előnyeiről megvizsgáljuk a politikai és tudományos diskurzus megszokott érveit az EU szintű demokrácia helyes működéséről a második részben, és végül javaslatot teszünk a harmadik részben arra, hogy hogyan lehetne megoldani az EU demokratikus deficitjének

problémáját. A fejezet fő állítása, hogy, ha élvezni akarjuk a demokrácia mindkét előnyét (azaz lojalitás-teremtő és önkorrekciós képességét), akkor meg kell teremteni a közvetlen kapcsolatot az Európai Parlament képviselőinek megválasztása és az Európai Bizottság megalakulása között. Ennek érdekében nincs szükség a szerződések módosítására, mivel az Európai Parlament közvetve már most is rendelkezik azzal a joggal, hogy egyedül döntsön a Bizottság összetételéről.

A pozitívjogi eljárásrend szerint az Európai Tanács és az Európai Parlament közösen döntenek az Európai Bizottság elnökéről és tagjairól. A pusztán jogi szabályok azonban a brit szabályokhoz hasonlatosan átalakulhatnak, ahol az uralkodónak pusztán jogi alapon ugyan egyedüli joga a miniszterelnök kiválasztása, de „véletlenül” (pontosabban alkotmányos konvenciók alapján) mindig olyan miniszterelnököt választ, aki az alsóház többségének támogatását bírja. Az Európai Parlamentnek megvan a zsarolási potenciálja egy ilyen rendszer kialakítására: ennek jogi technikáját, lépéseit és buktatóit részletezi a fejezet.

Erős, akaratos és potens politikusokra van szükség az Európai Parlamentben, akikben van elég ambíció, hogy megtegyék ezt a változást. Mivel a politikusok túlnyomó része nincs híján az ambíciónak, bízom benne, hogy előbb-utóbb megteszik a fentebb vázolt lépéseket. Ez a pillanat, amikor az Európai Parlament és a Tanács politikai színezete ennek a konfliktusnak mentén különböző lesz, előbb vagy utóbb elérkezik.

A XIX. századi európai demokratizálási folyamatokhoz hasonlóan, amikor elsődlegesen a parlamenteken keresztül folyt a demokratizálás, most is ez folyik európai léptékben. Mindez a szemünk előtt történik, és a végkifejlet valószínűleg hasonló lesz, mint a XIX. században. Mint jogtudósok egyféleképpen tudunk hozzájárulni ehhez: a „demokrácia” és „demokratikus” fogalmakat az EU kontextusában olyan értelemben használjuk, ami segíti ezen fogalmak céljának megvalósulását, azaz segíti az önkorrekciós képesség fejlődését és a lojalitás megteremtését. Az EU politikai hatalma tény, és ha ezt az állampolgárok számára a leghasznosabb módon akarjuk működtetni, elszámoltathatóvá kell tennünk azt. E tekintetben a legjárhatóbb útnak az EU parlamentarizálása tűnik. Azokat az értelmezéseket, amik gátolják ezt, el kellene utasítani, azokat az értelmezéseket, amik segítik ezt, támogatni kellene.

11. Összegzés

Az értekezés nyelvként tekint az alkotmányjogra. Ezen a nyelven a legtöbb társadalmi kérdést meg lehet fogalmazni, ha követjük a nyelvtani szabályokat és elsajátítjuk a szókészletet. Az alkotmányjogászok hivatásuknál fogva ezt a nyelvet beszélik, a munkájuk pedig az, hogy a

társadalmi problémákat alkotmányjogiakká fordítsák le és viszont. Az alkotmányelmélet művelői (jelen sorok írója is közéjük tartozónak tekinti magát) azt tekintik feladatuknak, hogy leírják ezt a nyelvet, sőt befolyásolják használatát azáltal, hogy megmondják az alkotmányjogászoknak, hogyan kell helyesen használniuk. Általánosságban azt a javaslatot fogalmazom meg az értekezésben, hogy vegyük szemügyre azokat a társadalmi kihívásokat, melyekre adott válaszként e nyelv egyes elemei a maguk idejében megszülettek, valamint hogy ezen elemek jelentését a mai kihívások fényében keressük.

Ennek az alkotmányjogi nyelvnek a grammatikája, ti. az alkotmányjogi érvelés szabályai némileg különböznek országonként, általában véve azonban az „objektív teleológiai” érvek (ti. a norma „objektív céljára” való hivatkozások az alkotmányos rendelkezések tartalmának magyarázata során) gyakoribb használata mellett igyekeztem érvelni, ahol és amikor az lehetséges. Az elnevezés *nem* azt jelenti, hogy az objektív cél egészen objektív módon megállapítható: az „objektív” szó pusztán a cél eredetére utal. Egy tárgy, ti. a norma alapján állapítjuk meg a célt (nem pedig az alany, azaz a jogalkotó szerint), föltételezve, hogy a normának társadalmilag ésszerű célja van. Hogy ez a cél (görögül *telosz*) pontosan micsoda, az nagyrészt a tudósok és bírák részben szubjektív interpretációján múlik.

Az értekezés fő részében azt mutatom be, hogy ez az objektív teleologikus értelmezés hogyan alkalmazható a gyakorlatban az alkotmányos nyelv kulcsfogalmaira. Egy alapvető szókészlet alkalmazását javaslom, mely magában foglalja a szuverenitást (erősen átdefiniált értelemben, úgy, mint „a legfőbb kizárólagos hatalom igényét”, mely következésképpen nem gátja az európai integrációnak), a joguralmat, az alapjogokat (a mai terrorfenyegetés ellenére is változatlan formában), az alkotmányt (beleértve az Európai Unió alapító szerződéseit is), a demokráciát (biztosítva a polgárok lojalitását és az önkorrekciós mechanizmust egyaránt, ami az Európai Unió esetében azt jelenti, hogy az Európai Parlament gyakorlatilag kizárólagos hatáskörrel rendelkezik az Európai Bizottság megválasztására) és a nemzetet (beleértve a valamennyi európai polgárt magában foglaló európai nemzetet).

A rövid utolsó részben néhány fogalmi zsákutcára mutatok rá, melyeket „elvetendő szókészletnek” nevezek. Ezeket részben azért vetem el, mert fogalmilag inkoherensek, részben pedig azért, mert pre-demokratikus és pre-konstitucionális elképzeléseken alapulnak a jogrend működését illetően. Az elvetett kifejezések közé tartozik fogalmi keretként a *Staatslehre* (ti. hogy az alkotmányjogi érvelésben a jogelőtti államigazgatás fogalmát használjuk), a *Stufenbaulehre* (a normák érvényességének magyarázatául szolgáló kelsen-i terminológia), a jogelvek, mint a szabályoktól különböző normák (ezt Robert Alexy elmélete példázza), valamint a hagyományos közjog-magánjog felosztás (mely fogalmilag elhibázott,

és amely ugyancsak támaszkodik az állam és a polgárok közti hierarchikus viszonyra vonatkozó pre-demokratikus képzetekre).

Az értekezés egy olyan európai alkotmányjogi nyelvet ír le, melyet máris széles körben használnak, de sokszor csak öntudatlanul és bizonyos esetekben lényegesen eltérő módokon. A javasolt grammatika (ti. az objektív teleológiai érvek elsődlegessége) a világon bárhol alkalmazható, és pillanatnyilag nincsen sajátosan európai grammatika, de a javasolt szókészlet a maga részben újradefiniált tartalmával egyértelműen európai. A definíciókat és az azokat motiváló társadalmi kihívásokat mind az európai integráció kontextusában kell megérteni. E kötet ezért nem csupán módszertani gyakorlat az alkotmányelmélet terén, hanem tudatos erőfeszítés is, hogy kiválasszuk, megtisztítsuk és világossá tegyük az európai alkotmányjogi diskurzus alapvető alkotmányjogi szókészletét.

Felhasznált források

- Abizadeh, Arash, Does Democracy Presuppose a Cultural Nation?, *American Political Science Review* 96 (2002) 495-509
- Acemoglu, Daron – James Robinson, *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*, New York, Random House 2012
- Achterberg, Norbert, Hans Kelsens Bedeutung in der gegenwärtigen deutschen Staatslehre, *Die öffentliche Verwaltung* 1974, 445–454
- Ackerman, Bruce, *We the People. 1: Foundations*, Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press 1991
- Ackerman, Bruce, The Rise of World Constitutionalism, *Virginia Law Review* 83 (1997) 771–794
- Ackerman, Bruce, The Emergency Constitution, *The Yale Law Journal* 113 (2003-2004) 1029-1091
- Ackerman, Bruce, This Is Not a War, *The Yale Law Journal* 113 (2003-2004) 1871-1907
- Ackerman, Bruce, *Before the Next Attack. Preserving Civil Liberties in an Age of Terrorism*, New Haven, London, Yale University Press 2006
- Aguirre, Mariano – José Antonio Sanahuja, Haiti: Demokratie durch Einmischung?, in: Tobias Debie – Franz Nuscheler (eds.), *Der neue Interventionismus*, Bonn, Dietz 1996, 155-184
- Albi, Anneli, Postmodern versus Retrospective Sovereignty: Two Different Discourses in the EU and the Candidate Countries, in: Neil Walker (ed.), *Sovereignty in Transition*, Oxford, Hart 2003, 401-422
- Albi, Anneli, *EU Enlargement and the Constitutions of Central and Eastern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press 2005
- Albi, Anneli, Introduction: The European Constitution and National Constitutions in the Context of ‘Post-national Constitutionalism’, in: Anneli Albi – Jacques Ziller (eds.), *The European Constitution and National Constitutions: Ratification and Beyond*, Alphen an den Rijn, Kluwer Law International 2007, 1-14
- Alder, John, *Constitutional and Administrative Law*, New York, Palgrave Macmillan ⁵2005
- Alexander, Larry – Frederick Schauer, On Extrajudicial Constitutional Interpretation, *Harvard Law Review* 110 (1997) 1359–1387
- Alexy, Robert – Aleksander Peczenik, The Concept of Coherence and Its Significance for Discursive Rationality, *Ratio Juris* 3 (1990) 130–147
- Alexy, Robert, *Theorie der Grundrechte*, Frankfurt aM, Suhrkamp 2001
- Alter, Peter, *Nationalismus*, Frankfurt aM, Suhrkamp 1985
- Álvarez Junco, José, El nacionalismo español: las insuficiencias en la acción estatal, *Historia social* 40 (2001) 29-51.
- Álvarez, Leonardo, Die spanische Dogmatik der Verfassungstreue. Geschichte einer fehlgeschlagenen Rezeption des deutschen Verfassungsdenkens, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 2010, 433–458
- Alzaga Villaamil, Oscar, La Nación como Poder Constituyente en los preambulos de las *leges superiores*. El Estatut de 2006 y la STC 31/2010, *Teoría y Realidad Constitucional* n. 27 (2011/1) 131-176
- Amtenbrink, Fabian – Peter AJ van den Berg (eds.), *The Constitutional Integrity of the European Union*, The Hague, TMC Asser 2010
- Anderle, Othmar, *Das universalhistorische System Arnold Joseph Toynbees*, Frankfurt aM, Humboldt 1955
- Anderson, Benedict, I like Nationalism’s Utopian Elements, interview with Lorenz Khazaleh, 2005 www.culcom.uio.no/english/news/2005/
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities*, London, New York, Verso ²2006
- Andreski, Stanislav, *Military Organization and Society*, Berkeley, University of California Press 1968
- Annus, Taavi, Comparative Constitutional Reasoning: The Law and Strategy of Selecting the Right Argument, *Duke Journal of Comparative & International Law* 14 (2004) 301–350
- Antieau, Chester James, *Constitutional Construction*, London e.a., Oceana 1982
- Armstrong, John A, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill, University of North Carolina Press 1982
- Armstrong, Kenneth A., United Kingdom – Divided on Sovereignty, in: Walker Neil Walker (ed.), *Sovereignty in Transition*, Oxford, Hart 2003, 327-350
- Arnold, Rainer, Réflexions sur l’argumentation juridique en droit constitutionnel allemande, in: Otto Pfersmann – Gérard Timsit (eds.), *Raisonnement juridique et interprétation*, Paris, Sorbonne 2001, 49–63
- Aron, Raymond, *Peace and War*, Malabar, Krieger 1962
- Atiyah, Patrick S – Robert S Summers, *Form and Substance in Anglo-American Law. A Comparative Study of Legal Reasoning, Legal Theory and Legal Institutions*, Oxford, Clarendon Press 1987
- Auerbach, Erich, *Mimesis. The Representation of Reality in Western Literature*, Princeton, Princeton University Press 1957
- Austin, John, *The Province of Jurisprudence Determined*, London, John Murray 1832

- Avbelj, Matej – Jan Komárek (eds.), *Four Visions of Constitutional Pluralism*, *EUI Working Papers Law* 2008/21
- Avbelj, Matej e.a. (eds.), *Constitutional Pluralism in the European Union and Beyond*, Oxford e.a., Hart 2012
- Baár, Monika, *Historians and Nationalism*, Oxford, Oxford University Press 2010
- Bacot, Guillaume, *Carré de Malberg et l'origine de la distinction entre souveraineté du peuple et souveraineté nationale*, Paris, Édition du CNRS 1985
- Badura, Peter, Bewahrung und Veränderung demokratischer und rechtsstaatlicher Verfassungsstruktur in den internationalen Gemeinschaften, *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer* 1966, 34-104
- Badura, Peter, Verfassung und Verfassungsgesetz, in: Horst Ehmke (ed.), *Festschrift für Ulrich Scheuner zum 70. Geburtstag*, Berlin, Duncker & Humblot 1973, 19-39
- Badura, Peter, *Staatsrecht*, München, CH Beck ⁵2012
- Bagehot, Walter, *Physics and Politics*, London, King 1887
- Bakke, Elisabeth, Towards a European Identity?, *ARENA Working Paper*, 10/95, Oslo
- Bakke, Elisabeth, The principle of national self-determination in Czechoslovak constitutions 1920–1992, *Central European Political Science Review* 3 (2002) no. 10, 173-198
- Balaguer Callejón, María Luisa, *Interpretación de la Constitución y ordenamiento jurídico*, Madrid, Tecnos 1997
- Balcells, Albert, *Catalan Nationalism: Past and Present*, London, Macmillan 1995
- Banaszak, Bogusław – Tomasz Milej, *Polnisches Staatsrecht*, Warszawa, Beck 2009
- Baquero Cruz, Julio, Alternativas a las condiciones de revisión y entrada en vigor, in: Iñigo Méndez de Vigo (ed.), *¿Qué fue de la Constitución Europea?*, Barcelona, Planeta 2007, 293-306
- Barak, Aharon, *Purposive Interpretation in Law*, Princeton, Princeton University Press 2005
- Barak, Aharon, Human Rights in Times of Terror – A Judicial Point of View, *Legal Studies* 2008, 493–504
- Barber, Nicholas William, *The Constitutional State*, Oxford, Oxford University Press 2010
- Barnard, Frederick M, National Culture and Political Legitimacy: Herder and Rousseau, *Journal of the History of Political Ideas* 1983, 231-253
- Barnard, Frederick M, Patriotism and Citizenship in Rousseau, *The Review of Politics* 46 (1984) 244-265
- Barnett, Hilaire, *Constitutional & Administrative Law*, London, New York, Routledge ⁹2011
- Barry, Brian, Nationalism, in: David Miller (ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*, Oxford, Blackwell 1987, 352-354
- Barth, Fredrik, *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston, Little, Brown and Co. 1969
- Basaguren, Alberto López, Nación y lengua en el Estatuto de Autonomía de Cataluña. Consideraciones sobre la STC 31/2010, *Revista General de Derecho Constitucional* 13 (2011) 1-26
- Batory, Agnes, Kin-state identity in the European context: citizenship, nationalism and constitutionalism in Hungary, *Nations and Nationalism* 2010, 31-48
- Battis, Ulrich – Christoph Gusy, *Einführung in das Staatsrecht*, Berlin, de Gruyter 2011
- Bauböck, Rainer e.a. (eds.), *Acquisition and Loss of Nationality*, vols. I-II, Amsterdam, Amsterdam University Press 2006
- Bauer, Otto, The Nation [1924], in: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, London, Verso 1996, 39-77
- Baycroft, Timothy, Ethnicity and Revolutionary Tradition in France, in: Timothy Baycroft – Mark Hewitson (eds.), *What is a Nation? Europe 1789-1914*, Oxford, Oxford University Press 2006, 28-41
- Beatty, David M., The Forms and Limits of Constitutional Interpretation, *American Journal of Comparative Law* 49 (2001) 79–120
- Beaud, Olivier, *La puissance de l'État*, Paris, Presses Universitaires de France 1994
- Beaulac, Stéphane, *The Power of Language in the Making of International Law*, Leiden e.a., Nijhoff 2004
- Beck, Gunnar, *The Legal Reasoning of the Court of Justice of the EU*, Oxford e.a., Hart 2012
- Beer, Samuel H, *To Make a Nation: The Rediscovery of American Federalism*, Cambridge, Mass., Harvard University Press 1994
- Beestmöller, Gerhard, Folter – Daumenschrauben an der Würde des Menschen. Zur Ausnahmelosigkeit eines Absoluten Verbotes, in: Gerhard Beestmöller – Hauke Brunkhorst (eds.), *Rückkehr der Folter. Rechtsstaat im Zwielicht?*, München, Beck 2006, 115-129
- Beetham, David, *Max Weber and the Theory of Modern Politics*, Cambridge, Polity Press 1985
- Beiner, Ronald, Introduction: Nationalism's Challenge to Political Philosophy, in: id. (ed.), *Theorizing Nationalism*, New York, State University of New York Press 1999, 1-25
- Bell, Jeannine, "Behind this Mortal Bone": The (In)Effectiveness of Torture, *Indiana Law Journal* 83 (2008) 339-361
- Bell, John, *Policy Arguments in Judicial Decisions*, Oxford, Oxford University Press 1983
- Bell, John, *French Constitutional Law*, Oxford, Clarendon Press 1992
- Bellah, Robert N, *The Broken Covenant*, New York, Seabury 1975

- Bellamy, Richard, Sovereignty, Post-Sovereignty and Pre-Sovereignty, in: Neil Walker (ed.), *Sovereignty in Transition*, Oxford, Hart 2003, 167-190
- Bellamy, Richard, *Political Constitutionalism*, Cambridge, Cambridge University Press 2007
- Bengoetxea, Joxerammon, *The Legal Reasoning of the European Court of Justice: Towards a European Jurisprudence*, Oxford, Clarendon Press 1993
- Bengoetxea, Joxerramon, Multilingual and Multicultural Legal Reasoning: The European Court of Justice, in: Anne Lise Kjær – Silvia Adamo (eds.), *Linguistic Diversity and European Democracy*, Farnham e.a., Ashgate 2011, 97–122
- Benner, Erica, Is there a core national doctrine?, *Nations and Nationalism* 2001, 155-174
- Berent, Moshe, The ethnic democracy debate, *Nations and Nationalism* 2010, 657-674
- Bergel, Jean-Louis, *Méthodologie juridique*, Paris, Presses Universitaires de France 2001
- Berger, Stefan, Ethnic Nationalism Par Excellence? Germany 1789-1914, in: Timothy Baycroft – Mark Hewitson (eds.), *What is a Nation? Europe 1789-1914*, Oxford, Oxford University Press 2006, 42-62
- Berlin, Isaiah, *Vico and Herder*, London, Hogarth 1976
- Berman, Harold J., The Origins of Western Legal Science, in: J. C. Smith – David N. Weisstub (eds.), *The Western Idea of Law*, London e.a., Butterworths 1983, 399–413
- Besselink, Leonard, The Notion and Nature of the European Constitution after the Lisbon Treaty, in: Jan Wouters – Luc Verhey – Philipp Kiiver (eds.), *European Constitutionalism beyond Lisbon*, Antwerp e.a., Intersentia 2009, 261-281
- Besson, Samantha, Sovereignty in Conflict, *European Integration online Papers (EIoP)* Vol. 8 (2004) N°15, 1-50
- BGG, Cuatro años de encarnizada batallas política, *El País* 16.04.2010.
- Bielefeldt, Heiner, Die Absolutheit des Folterverbots. Über die Unabwägbarkeit der Menschenwürde, in: Gerhard Beestermöller – Hauke Brunkhorst (eds.), *Rückkehr der Folter. Rechtsstaat im Zwielficht?*, München, Beck 2006, 109-114
- Bignami, Francesca E., The Democratic Deficit in European Community Rulemaking: A Call for Notice and Comment in Comitology, *Harvard International Law Journal* 40 (1999) 415-515
- Billier, Jean-Cassien – Aglaé Maryoli, *Histoire de la philosophie du droit*, Paris, Armand Collin 2001
- Billig, Michael, *Banal Nationalism*, London, Sage 1995
- Bingham, Tom, *The Rule of Law*, London e.a., Allen Lane 2010
- Blackstone, William, *Commentaries on the Laws of England*, Oxford, Clarendon Press ⁸1765
- Blackstone, William, *An analysis of the laws of England*, Oxford, Clarendon Press ⁶1771
- Blount, Justin, Participation in constitutional design, in: Tom Ginsburg -- Rosalind Dixon, *Comparative Constitutional Law*, Cheltenham e.a., Edward Elgar 2011, 38-56
- Bluntschli, Johann Caspar, Die nationale Staatenbildung und der moderne deutsche Staat, in: id., *Gesammelte kleine Schriften*, vol. 2, Nördlingen, Beck 1881, 70-113
- Bluntschli, Johann Caspar, *Die schweizerische Nationalität*, Zürich, Rascher und Cie. 1915 [1875]
- Bobbitt, Philip, *The Shield of Achilles. War, Peace, and the Course of History*, New York, Anchor 2002
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang, Die Methoden der Verfassungsinterpretation, *Neue Juristische Wochenschrift* 1976, 2089–2099
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang, Mittelbare/repräsentative Demokratie als eigentliche Form der Demokratie. Bemerkungen zu Begriff und Verwirklichungsproblemen der Demokratie als Staats- und Regierungsform, in: Georg Müller e.a. (eds.), *Staatsorganisation und Staatsfunktion im Wandel. Festschrift für Kurt Eichenberger*, Basel, Frankfurt aM, Helbing & Lichtenhahn 1982, 301-328
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang, Zur Kritik der Wertbegründung des Rechts, in: Ralf Dreier (ed.), *Rechtspositivismus und Wertbezug des Rechts*, Stuttgart, Steiner 1990, 33–46
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang, Geschichtliche Entwicklung und Bedeutungswandel der Verfassung, in: id., *Staat, Verfassung, Demokratie*, Frankfurt aM, Suhrkamp 1991, 29-52
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang, Demokratie als Verfassungsprinzip, in: id., *Staat, Verfassung, Demokratie*, Frankfurt aM, Suhrkamp 1991, 291-378
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang, Rechtsstaat, in: Joachim Ritter – Karlfried Gründer (eds.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 8, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1992, 332-342
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang, *Welchen Weg geht Europa?*, München, Carl-Friedrich-von-Siemens-Stiftung 1997
- Böckenförde, Ernst Wolfgang, Die Würde des Menschen war unantastbar, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 3. September 2003, 33
- Boehmer, Gustav, *Grundlagen der bürgerlichen Rechtsordnung. 2.1. Dogmengeschichtliche Grundlagen des bürgerlichen Rechtes*, Tübingen, Mohr 1951
- Bogdandy, Armin von, *Supranationaler Föderalismus als Wirklichkeit und Idee einer neuen Herrschaftsform*, Baden-Baden, Nomos 1999

- Bogdandy, Armin von, Europäische und nationale Identität: Integration durch Verfassungsrecht?, *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer* 62 (2003) 156-193
- Bogdandy, Armin von – Jürgen Bast, The Constitutional Approach to EU Law – From Taming Intergovernmental Relationships to Framing Political Processes, in: Armin von Bogdandy – Jürgen Bast (eds.), *Principles of European Constitutional Law*, Oxford e.a., Hart ²2010, 1-7
- Bogdandy, Armin von e.a., Reverse Solange – Protecting the essence of fundamental rights against EU Member States, *Common Market Law Review* 2012/2, 489–519
- Bogs, Harald, *Die verfassungskonforme Auslegung von Gesetzen*, Stuttgart, Kohlhammer 1966
- Bork, Robert, Neutral Principles and Some First Amendment Problems, *Indiana Law Journal* 47 (1971) 1–35
- Bourdieu, Pierre, La force du droit. Éléments pour une sociologie du champs juridique, *Actes de la recherche en sciences sociales* nr. 64/9 (1986) 3-19
- Bowen, John R, *Why the French Don't Like Headscarves: Islam, the State, and Public Space*, Princeton, Princeton University Press 2006
- Bradley, Curtis A., The Charming Betsy Canon and the Separation of Powers. Rethinking the Interpretive Role of International Law, *Georgetown Law Journal* 86 (1998) 479–537
- Bradley, Kieran St C., La transparence de l'Union Européenne, *Cahiers de droit européen*, N° 3-4 (1999) 285-362
- Brass, Paul R, *Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison*, New Delhi, Sage 1991
- Bredimas, Anna, *Methods of Interpretation and Community Law*, Amsterdam e.a., North Holland Publishing 1978
- Brennan, Geoffrey – Alan Hamlin, Constitutions as Expressive Documents, in: Barry R Weingast – Donald A Witman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Economy*, Oxford, Oxford University Press 2006, 329-341
- Brenneisen, Hartmut, Grenzlinie Folter, in: Heribert Osterdorf (ed.), *Folter. Praxis, Verbot, Verantwortlichkeit*, Münster, LIT Verlag 2005, 53-80
- Breslin, Beau, *The Communitarian Constitution*, Baltimore, Johns Hopkins University Press 2004
- Breuilly, John, *Nationalism and the State*, Manchester, Manchester University Press ²1993
- Breuilly, John, Approaches to Nationalism, in: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, London, Verso 1996, 146-174
- Breuilly, John, Dating the Nation: How Old is an Old Nation?, in: Atsuko Ichijo – Gordana Uzelac (eds.), *When is the Nation?*, London, Routledge 2005, 15-39
- Breyer, Stephen, *Active Liberty: Interpreting our Democratic Constitution*, New York, Alfred Knopp 2005
- Brison, Susan J. – Walter Sinnott-Armstrong, A Philosophical Introduction to Constitutional Interpretation, in: Susan J. Brison – Walter Sinnott-Armstrong (eds.), *Contemporary Perspectives on Constitutional Interpretation*, Boulder e.a., Westview 1993, 1–25
- Brodocz, André, *Die symbolische Dimension der Verfassung*, Wiesbaden, Westdeutscher Verlag 2003
- Bronaugh, Richard, Persuasive Precedent, in: Laurence Goldstein (ed.), *Precedent in Law*, Oxford, Clarendon Press 1987, 217–247
- Brubaker, Rogers, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge, Cambridge University Press 1996
- Brubaker, Rogers, Religion and nationalism, *Nations and Nationalism* 2012, 2-20
- Brugger, Winfried, Darf der Staat ausnahmsweise foltern?, *Der Staat* 35 (1996) 67-97
- Brugger, Winfried, Vom unbedingten Verbot der Folter zum bedingten Recht auf Folter?, *JuristenZeitung* 2000, 165-173
- Brugger, Winfried, May Government Ever Use Torture? Two Responses From German Law, *American Journal of Comparative Law* 48 (2000) 661-678
- Brugger, Winfried, Darf der Staat foltern?, *Podiumsdiskussion Humboldt Universität Berlin am 28.6.2001*, available at: <http://www.humboldt-forum-recht.de/english/4-2002/index.html>
- Brugger, Winfried, *Freiheit und Sicherheit*, Baden-Baden, Nomos 2004
- Brunkhorst, Hauke, Folter, Würde und repressive Liberalismus, in: Gerhard Beestermöller – Hauke Brunkhorst (eds.), *Rückkehr der Folter. Rechtsstaat im Zwielicht?*, München, Beck 2006, 88-100
- Brünneck, Alexander von, Die öffentliche Meinung in der EG als Verfassungsproblem, *Europarecht* 1989, 249-261
- Buchanan, Allen, *Secession: The Morality of Political Divorce from Sumter to Lithuania and Quebec*, Boulder, Col., Westview 1991
- Buchanan, James M, The domain of constitutional economics, *Constitutional Political Economy* 1990, 1-18
- Buchanan, James M, Why Do Constitutions Matter?, in: Niclas Berggen e.a. (eds.), *Why Constitutions Matter*, Stockholm, City University Press 2000, 1-16
- Bucher, Eugen, Was ist "Begriffsjurisprudenz"?, in: Werner Krawietz (ed.), *Theorie und Technik der Begriffsjurisprudenz*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1976, 358-389

- Bulygin, Eugenio, Normative Positivism vs The Theory of Legal Argumentation, in: Tomasz Gizbert-Studnicki – Jerzy Stelmach (eds.), *Law and Legal Cultures in the 21st Century. Diversity and Unity*, Warszawa, Oficyna 2007, 221-228
- Burdeau, Georges, *La démocratie*, Paris, Le Seuil 1956
- Burke, Edmund, Speech on the Representation of the Commons in Parliaments (1782), in: PJ Stanlis (ed.), *Selected Writings and Speeches of Edmund Burke*, Garden City (New York), Doubleday 1963, 330-331
- Burmeister, Joachim, *Die Verfassungsorientierung der Gesetzesauslegung*, Berlin, Frankfurt aM, Franz Vahlen 1966
- Burton, Steven J., *An Introduction to Law and Legal Reasoning*, Boston, Toronto, Little, Brown and Company 1985
- Bydlinski, Franz, *Juristische Methodenlehre und Rechtsbegriff*, Wien, New York, Springer ²1991
- Calhoun, Craig, Nationalism and Ethnicity, *Annual Review of Sociology* 19 (1993) 211-239
- Calhoun, Craig, *Nationalism*, Buckingham, Open University Press 1997
- Calhoun, Craig, *Nations Matter: Culture, History, and the Cosmopolitan Dream*, London, New York, Routledge 2007
- Callies, Christian, Sicherheit im freiheitlichen Rechtsstaat. Eine verfassungsrechtliche Gratwanderung mit staatsrechtlichem Kompass, *Zeitschrift für Rechtspolitik* 2002, 1-7
- Callies, Christian, Gewährleistung von Freiheit und Sicherheit im Lichte unterschiedlicher Staats- und Verfassungsverständnisse, *Deutsches Verwaltungsblatt* 118 (2003) 1096-1105
- Chaltiel, Florence, *La souveraineté de l'État et l'Union européenne, l'exemple français*, Paris, LGDJ 2000
- Canovan, Margaret, *Nationhood and Political Theory*, Cheltenham, Edward Elgar 1996
- Cappelletti, Mauro, *Judicial Review in the Contemporary World*, New York, Bobbs-Merrill Inc. 1971
- Cardozo, Benjamin L., *The Nature of the Judicial Process*, New Haven e.a., Yale University Press e.a. 1921
- Carens, Joseph H, Nationalism and the Exclusion of Immigrants: Lessons from Australian Immigration Policy, in: Mark Gibney (ed.), *Open Borders? Closed Societies*, Westport, Conn., Greenwood 1988, 41-60
- Carré de Malberg, Raymond, *Contribution à la théorie générale de l'État*, vol. I, Paris, Librairie de la Société du recueil sirey 1920
- Cassese, Antonio, *International Law*, Oxford e.a., Oxford University Press ²2005
- Castellani, Arrigo, Quanti erano gl'italofoni nel 1861?, *Studi linguistici italiani* 1982, 3-26
- Checkel, Jeffrey, International institutions and socialization in Europe, *International Organization* 2005, 801-826
- Chemerinsky, Erwin, *Interpreting the Constitution*, New York e.a., Praeger 1987
- Choudhry, Sujit, Globalization in Search of Justification: Toward a Theory of Comparative Constitutional Interpretation, *Indiana Law Journal* 74 (1998–1999) 819–892
- Choudhry, Sujit, Bridging comparative politics and comparative constitutional law, in: Sujit Choudhry (ed.), *Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accommodation?*, Oxford, Oxford University Press 2008, 3-40
- Choudhry, Sujit, Does the world need more Canada?, in: Sujit Choudhry (ed.), *Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accommodation?*, Oxford, Oxford University Press 2008, 141-172
- Cicero, *Pro Milone* (NH Watts transl.), Cambridge, Cambridge University Press ⁵1972
- Classen, Claus Dieter, Europäische Integration und demokratische Legitimation, *Archiv des öffentlichen Rechts* 119 (1994) 238-260
- Closa, Carlos, Some Foundations for the Normative Discussion on Supranational Citizenship and Democracy, in: Ulrich K. Preuss – Ferrán Requejo (eds.), *European Citizenship, multiculturalism and the State*, Baden-Baden, Nomos, 1998, 105-124
- Coke, Edward, Speech on 17.05.1628, in: TC Hansard (ed.), *The Parliamentary History of England, from the Earliest Period to the Year 1803*, vol. 2, London, Hansard 1807, 356-358
- Cole, David, The Priority of Morality: The Emergency Constitution's Blind Spot, *The Yale Law Journal* 113 (2003-2004) 1753-1800
- Cole, David – James X. Dempsey, *Terrorism and the Constitution*, New York, London, New Press ³2006
- Connor, Walker, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton, Princeton University Press 1984
- Connor, Walker, The Timelessness of Nations, in: Montserrat Guibernau – John Hutchinson (eds.), *History and National Destiny: Ethnosymbolism and Its Critics*, Oxford, Blackwell 2004, 35-47
- Constant, Benjamin, De la liberté des Anciens comparée à celle des Modernes [1819], in: id., *Écrits politiques*, Paris, Gallimard/Folio, 1997, 591-619
- Constantinou, Costas, Aporias of identity: bicomunalism, hybridity and the 'Cyprus problem', *Cooperation and Conflict* 2007, 247-270
- Contiades, Xenophon (ed.), *Engineering Constitutional Change*, London e.a., Routledge 2013

- Conway, Gerard, *The Limits of Legal Reasoning of the European Court of Justice*, Cambridge, Cambridge University Press 2012
- Conze, Werner, Sicherheit, Schutz, in: Otto Brunner e.a. (eds.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, vol. 5, Stuttgart, Klett-Cotta 2004, 831-862
- Conze, Werner e.a., Staat und Souveränität, in: Otto Brunner e.a. (eds.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, vol. 6, Stuttgart, Klett-Cotta 2004, 1-154
- Cooter, Robert C., *The Strategic Constitution*, Princeton, NJ, Princeton University Press 2000
- Corbett, Richard – Francis Jacobs – Michael Shackleton, *The European Parliament*, London, Catermill, ³1995
- Corwin, Edward S, The Constitution as Instrument and as Symbol, *American Political Science Review* 30 (1936) 1071-1085
- Côté, Pierre-André, *Interprétation des lois*, Montréal, Yvon Blanc ²1990
- Couzigou, Irène, *L'évolution du statut international de l'Allemagne depuis 1945*, Bruxelles, Bruylant, 2011
- Craig, Paul, Britain in the EU, in Jeffrey Jowell – Dawn Oliver (eds.), *The Changing Constitution*, Oxford, Oxford University Press ⁴2000, 61-88
- Craig, Paul, Constitutions, Constitutionalism, and the European Union, *European Law Journal* 7 (2001) 125-150
- Craig, Paul – Grainne de Búrca, *EU Law*, Oxford e.a., Oxford University Press ³2003
- Craig, Paul, The European Union Act 2011: Locks, limits and legality, *Common Market Law Review* 2011, 1915-1944
- Cram, Laura, Identity and European integration, *Nations and Nationalism* 2009, 109-128
- Crawford, James, State Practice and International Law in Relation to Unilateral Secession, in: Anne F. Bayefsky (ed.), *Self-Determination in International Law: Quebec and Lessons Learned*, The Hague, Kluwer 2000, 31-61
- Cremer, Hans-Joachim, Regeln der Konventionsinterpretation, in: Rainer Grote – Thilo Marauhn (eds.), *EMRK/GG. Konkordanzkommentar zum europäischen und deutschen Grundrechtsschutz*, Tübingen, Mohr Siebeck 2006, 155–230
- Csekey, Stephan, *Die Verfassung Ungarns*, Budapest, Danubia 1944
- Curtin, Deirdre M., *Postnational Democracy. The European Union in Search of a Political Philosophy*, The Hague e.a., Kluwer Law International 1997
- Cusimano, Maryann K. (ed.), *Beyond Sovereignty. Issues for a Global Agenda*, Boston e.a., Bedford/St. Martin's 2000
- Cvijic, Srdjan – Lorenzo Zucca, Does the European Constitution Need Christian Values?, *Oxford Journal of Legal Studies* 24 (2004) 739–748
- Dahl, Robert A. – Edward R. Tufte, *Size and Democracy*, Stanford, Stanford University Press 1973
- Dahl, Robert A., *Democracy and its Critics*, New Haven, London, Yale University Press 1989
- Dani, Marco, Economic and social conflicts, integration and constitutionalism in contemporary Europe, *LSE 'Europe in Question' Discussion Paper Series* 13/2009, available at <http://www2.lse.ac.uk/europeanInstitute/LEQS/LEQSPaper13b.pdf>
- Dann, Otto, Nationalismus und Sozialer Wandel in Deutschland 1806–1850, in: id. (ed.), *Nationalismus und sozialer Wandel*, Hamburg, Hoffmann und Campe 1978, 77-128
- Dann, Philipp, *Parlamente im Exekutivföderalismus*, Berlin e.a., Springer 2004
- Dardanelli, Paolo – Nenad Stojanovic, The acid test. Competing theses on nationality-democracy nexus and the case of Switzerland, *Nations and Nationalism* 2011, 357-376
- Davis, D. M., Constitutional borrowing: The influence of legal culture and local history in the reconstruction of comparative influence: The South African experience, *International Journal of Constitutional Law* 1 (2003) 181–195
- de Búrca, Grainne, Sovereignty and the Supremacy Doctrine of the European Court of Justice, in: Neil Walker (ed.), *Sovereignty in Transition*, Oxford, Hart 2003, 449-460
- Deflem, Mathieu – Fred C. Pampel, The myth of postnational identity: popular support for European unification, *Social Forces* 75 (1996) 119-143
- Delpérée, Francis, La Constitution et son interprétation, in: Michel van de Kerchove (ed.), *L'interprétation en droit. Approche pluridisciplinaire*, Bruxelles, Facultés universitaires Saint Louis 1978, 187–210
- De Mauro, Tulio, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, Laterza 1970
- Depenheuer, Otto, *Selbstbehauptung des Rechtsstaates*, Paderborn e.a., Schöningh 2007
- Depenheuer, Otto – Christoph Grabenwarter (eds.), *Verfassungstheorie*, Tübingen, Mohr Siebeck 2010
- Derlén, Mattias, *Multilingual Interpretation of European Union Law*, Alphen an den Rijn, Kluwer Law International 2009
- Dershowitz, Alan M., *Why Terrorism Works – Understanding the Threat, Responding to the Challenge*, New Haven, London, Yale University Press 2002
- Dershowitz, Alan M., Tortured Reasoning, in: Sanford Levinson (ed.), *Torture. A Collection*, Oxford, Oxford University Press 2004, 281-290

- Deutsch, Karl W, *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationalism*, Cambridge, Mass., Technology Press 1953
- Deutsch, Karl W e.a., *Political Community and the North Atlantic Arena*, New York, Greenwood 1957
- de Witte, Bruno, The rules of change in the European Union. The lost balance between rigidity and flexibility, in: Catherine Moury – Luís de Sousa (eds.), *Institutional Challenges in Post-Constitutional Europe*, London, New York, Routledge 2009, 33-42
- Díaz-Andreu, Margarita – Timothy C Champion, *Nationalism and Archaeology in Europe*, London, UCL Press 1996
- Dicey, Albert Venn, *Lectures Introductory to the Study of the Law of the Constitution*, London, Macmillan ²1886
- Dicey, Albert Venn, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, London & New York, Macmillan ¹⁰1959
- Dickinson, H.T. – Michael Lynch, Introduction, in: H.T. Dickinson – Michael Lynch (eds.), *The Challenge to Westminster. Sovereignty, Devolution and Independence*, East Linton, Tuckwell 2000, 1-11
- Diderot, Denis – Jean D'Alembert (eds.), *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, vol. 15, Neufchatel, Samuel Faulche 1765
- Di Fabio, Udo, Der neue Art. 23 des Grundgesetzes, *Der Staat* 32 (1993) 191-217
- Doehring, Karl, Staat und Verfassung in einem zusammenwachsenden Europa, *Zeitschrift für Rechtspolitik* 1993/3, 98-103
- Doehring, Karl, *Allgemeine Staatslehre*, Heidelberg, CF Müller ³2004
- Dreier, Horst, *Rechtslehre, Staatssoziologie und Demokratietheorie bei Hans Kelsen*, Baden-Baden, Nomos 1986
- Dreier, Horst, Souveränität, in: Görres-Gesellschaft (ed.), *Staatslexikon*, vol. 4., Freiburg e.a., Herder ⁴1988, 1203-1209
- Dreier, Horst, e.a., *Rezeption und Rolle der Reinen Rechtslehre*, Wien, Manz 2001
- Dreier, Ralf, Zur Problematik und Situation der Verfassungsinterpretation, in: id., *Recht - Moral - Ideologie. Studien zur Rechtslehre*, Frankfurt aM, Suhrkamp 1981, 106-145
- Drobnig, Ulrich, The Use of Comparative Law by Courts, in: Ulrich Drobnig – Sjef van Erp (eds.), *The Use of Comparative Law by Courts*, The Hague e.a., Kluwer Law International 1999, 3-21
- Duke, Vic – Liz Crolley, *Football, Nationality and the State*, Harlow, Longman 1996
- Dumont, Louis, *Essais sur l'individualisme*, Paris, Seuil 1983
- Dunn, John, *Setting the People Free. The Story of Democracy*, London, Atlantic Books 2005
- du Plessis, Lourens, Interpretation, in: Stuart Woolman e.a. (eds.), *Constitutional Law of South Africa*, Cape Town, Juta ²2008, Chapter 32, 1-193
- Dupré, Catherine, *Importing the Law in Post-Communist Transitions. The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*, Oxford, Hart 2003
- Durand, Catherine, *Histoire des Roumains*, Paris, Fayard 1995
- Dworkin, Ronald, *Law's Empire*, London, Fontana 1986
- Dworkin, Ronald, Terror and the Attack on Civil Liberties, *The New York Review of Books* 06.11.2003, 37-41
- Dworkin, Ronald, What the Court really said, *The New York Review of Books*, 12.8.2004, 26-29
- Dyevre, Arthur, Technocracy and Distrust: Revisiting the Rationale for Judicial Review (2012), available at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2043262
- Eisenberg, Avigail – Jeff Spinner-Halev (eds.), *Minorities within Minorities*, Cambridge, Cambridge University Press 2005
- Eisenberg, Melvin Aron, *The Nature of the Common Law*, Cambridge, Mass., Harvard University Press 1988
- Elkins, Zachary – Tom Ginsburg – James Melton, *The Endurance of National Constitutions*, Cambridge e.a., Cambridge University Press 2009
- Elster, Jon, *Ulysses and the Syrens. Studies in Rationality and Irrationality*, Cambridge, Melbourne, Cambridge University Press, Paris, Maison des Sciences de l'Homme 1984
- Ely, John Hart, *Democracy and Distrust*, Cambridge, Mass., Harvard University Press 1981
- Eötvös József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I.*, Budapest, Magyar Helikon 1981
- Erb, Volker, Folterverbot und Notwehrrecht, in: Peter Nietschke (ed.), *Rettungsfolter im modernen Rechtsstaat*, Bochum, Kamp 2005, 149-167
- Eriksen, Thomas Hylland, *Ethnicity and Nationalism*, London, Pluto ³2010
- Ermacora, Felix, Die Grundrechte in der Verfassungsfrage 1919/1920, in: Rudolf Neck – Adam Wandruszka (eds.), *Die österreichische Verfassung von 1918 bis 1938*, München, Oldenburg 1980, 53-61
- Ermacora, Felix (ed.), *Die österreichische Bundesverfassung und Hans Kelsen*, Wien, Braumueller 1982
- Ermacora, Felix, *Österreichische Verfassungslehre*, Wien, Verlag Österreich 1998
- Eskridge, William N., Politics without Romance: Implications of Public Choice Theory for Statutory Interpretation, *Virginia Law Review* 74 (1988) 275-338
- Esterházy, Péter, *A szavak csodálatos életéből*, Budapest, Magvető 2003

- Everson, Michelle, 'Subjects' or 'Citizens of Erewhon'? Law and Non-Law in the Development of 'British Citizenship', *Citizenship Studies* 2003/1, 57-85
- Fabbrini, Federico, Kelsen in Paris: France's Constitutional Reform and the Introduction of a Posteriori Constitutional Review of Legislation, *German Law Journal* 9 (2008) 1297–1312
- Fallon, Richard H., A Constructivist Coherence Theory of Constitutional Interpretation, *Harvard Law Review* 100 (1987) 1189–1286
- Fassbender, Bardo, Sovereignty and Constitutionalism in International Law, in: Neil Walker (ed.), *Sovereignty in Transition*, Oxford, Hart 2003, 115-143
- Favoreu, Louis e.a., *Droit constitutionnel*, Paris, Dalloz ¹⁴2011
- Featherstone, Kevin, Jean Monnet and the democratic deficit in the European Union, *Journal of Common Market Studies* 1994, 149-170
- Federmann, Falco, *Die Konstitutionalisierung der Europäischen Union*, Lohmar, Josef Eul 2007
- Ferry, Jean-Marc, *La question de l'État européen*, Paris, Gallimard 2000
- Finn, Peter, Police Torture Threat Sparks Painful Debate in Germany, *The Washington Post*, 8 March 2003, A19
- Firth, Raymond, *Symbols, Public and Private*, London, Allen & Unwin 1973
- Fish, Stanley, *Doing What Comes Naturally: Change, Rhetoric and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies*, Durham e.a., Duke University Press & Clarendon Press 1989
- Fladmark, J. Magnus (ed.), *Heritage and Museums: Shaping National Identity*, Shaftesbury, Donhead 2000
- Fleiner, Thomas – Lidija R Basta Fleiner, *Allgemeine Staatslehre*, Berlin e.a., Springer ³2004
- Fletcher, George P., Comparative Law as a Subversive Discipline, *The American Journal of Comparative Law* 46 (1998) 683–700
- Fletcher, Laurel L. – Eric Stover, *Guantánamo and its Aftermath. U.S. Detention and Interrogation Practices and Their Impact on Former Detainees*, Berkeley, University of California Press 2008
- Foley, Michael, *The Silence of Constitutions: Gaps, Abeyances and Political Temperament in the Maintenance of Government*, London, New York, Routledge 1989
- Fontanelli, Filippo – Giuseppe Martinico – Paolo Carrozza (eds.), *Shaping Rule of Law through Dialogue. International and Supranational Experiences*, Groningen, Europa Law Publishing 2010
- Forsthoff, Ernst, Die Umbildung des Verfassungsgesetzes, in: Hans Barion – Ernst Forsthoff – Werner Weber (eds.), *Festschrift für Carl Schmitt zum 70. Geburtstag*, Berlin, Duncker & Humblot 1959, 35–62
- Forsthoff, Ernst, *Zur Problematik der Verfassungsauslegung*, Stuttgart, Kohlhammer 1961
- Fossum, John Erik – Augustín José Menéndez, *The Constitution's Gift. A Constitutional Theory for a Democratic European Union*, Lanham, Rowman & Littlefield 2011
- Foucault, Michel, *The Archaeology of Knowledge*, London, New York, Routledge 2002
- Fowler, Brigid, Fuzzing citizenship, nationalising political space, *ESRC 'One Europe or Several' Programme Working Paper* 2002, 40/02
- Francis, Emerich K., *Ethnos and Demos*, Berlin, Duncker & Humblot 1965
- Francis, Emerich K., *Interethnic Relations. An Essay in Sociological Theory*, New York, Elsevier 1976
- Franck, Thomas, *Fairness in International Law and Institutions*, Oxford, Clarendon Press 1995
- Franck, Thomas M., *The Empowered Self: Law and Society in the Age of Individualism*, Oxford, Oxford University Press 1999
- Frankenberg, Günter, Critical Comparisons: Re-Thinking Comparative Law, *Harvard International Law Journal* 26 (1985) 411–455
- Frankenberg, Günter, Folter, Feindstrafrecht und Sonderpolizeirecht. Anmerkungen zu Phänomenen des Bekämpfungsrechts, in: Gerhard Beestermöller – Hauke Brunkhorst (eds.), *Rückkehr der Folter. Rechtsstaat im Zwielicht?*, München, Beck 2006, 56-68
- Franklin, Mark N, How Structural Factors Cause Turnout Variations at European Parliament Elections, *European Union Politics* 2001, 309-328
- Frick, Marie-Luisa, *Das Folterverbot im Rechtsstaat. Ethische Grundlagen und aktuelle Diskussion*, Saarbrücken, VDM 2007
- Frickey, Philip P, The Status and Rights of Indigenous Peoples in the United States, *Heidelberg Journal of International Law* 1999, 383-404
- Frowein, Jochen Abr. – Thilo Marauhn (eds.), *Grundfragen der Verfassungsgerichtsbarkeit in Mittel- und Osteuropa*, Berlin e.a., Springer 1998
- Frowein, Jochen Abr., Die Verfassung der Europäischen Union aus der Sicht der Mitgliedstaaten, *Europarecht* 1995, 315-333
- Frydman, Benoît, *Le sens des lois. Histoire de l'interprétation et de la raison juridique*, Paris, Bruxelles, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence – Bruylant 2005
- Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man*, New York, Free Press 1992
- Fusaro, Carlo, Italy, in: Oliver Dawn – Carlo Fusaro (eds.), *How Constitutions Change*, Oxford, Portland, Hart 2011, 211-234

- Gall, Lothar, Liberalismus und Nationalstaat. Der deutsche Liberalismus und die Reichsgründung, in: Helmut Berding e.a. (eds.), *Vom Staat des Ancien régime zum modernen Parteienstaat. Festschrift für Theodor Schieder*, München, Oldenbourg 1978, 287-300
- Gallie, WB, Essentially Contested Concepts, *Proceedings of the Aristotelian Society*, nr. 56 (1956) 167–198
- García-Pelayo, Manuel, *Derecho constitucional comparado*, Madrid, Revista Occidente 1950
- García-Pelayo, Manuel, *Obras completas*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales ²2009
- Garlicki, Leszek, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa, Liber 1999
- Gavison, Ruth, What belongs in a Constitution?, in: Stefan Voigt (ed.), *Constitutions, Markets and Law. Recent Experiences in Transition Economies*, Cheltenham e.a., Edward Elgar 2002, 1-25
- Geary, Patrick J, *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*, Princeton, Princeton University Press 2002
- Gebhardt, Jürgen, Die Idee der Verfassung. Symbol und Instrument, in: Adolf Kimmel (ed.), *Verfassungen als Fundament und Instrument der Politik*, Baden-Baden, Nomos 1995, 9-23
- Gellner, Ernest, *Thought and Change*, London, Weidenfeld and Nicolson 1964
- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell ²2006
- Gergely, András – Gábor Máthé (eds.), *The Hungarian State. Thousand Years in Europe*, Budapest, Korona 2000
- Gibson, Ralph, The Intensification of Nationalist Consciousness in Modern Europe, in: Claus Bjørn e.a. (eds.), *Nations, Nationalism and Patriotism in the European Past*, Copenhagen, Academic Press Copenhagen 1994, 177-197
- Gicquel, Jean, *Droit constitutionnel et institutions politiques*, Paris, Montchrestien ²²2008
- Gillespie, Alisdair A., *The English Legal System*, Oxford, Oxford University Press 2007
- Gilmore, Piper, *Arguments from Roman Law in Political Thought, 1220-1600*, Cambridge, Mass., Harvard University Press 1941
- Glaeßner, Gert-Joachim, *Sicherheit in Freiheit*, Opladen, Leske & Budrich 2003
- Glenn, H. Patrick, Persuasive Authority, *McGill Law Journal* 32 (1987) 261–299
- Godechot, Jacques, The New Concept of the Nation, in: Otto Dann – John Dinwiddy (eds.), *Nationalism in the Age of the French Revolution*, London, Hambledon 1988, 13-26
- Golding, Martin P, *Legal Reasoning*, New York, Knopf 1984
- Goldsworthy, Jeffrey, Originalism in Constitutional Interpretation, *Federal Law Review* 25 (1997) 1–50
- Goldsworthy, Jeffrey, *The Sovereignty of Parliament*, Oxford, Clarendon Press 1999
- Goldsworthy, Jeffrey, The Development of Parliamentary Sovereignty, in: H.T. Dickinson – Michael Lynch (eds.), *The Challenge to Westminster. Sovereignty, Devolution and Independence*, East Linton, Tuckwell 2000, 12-21
- Goldsworthy, Jeffrey, The Debate About Sovereignty in the United States, in: Neil Walker (ed.), *Sovereignty in Transition*, Oxford, Hart 2003, 423-446
- Goldsworthy, Jeffrey (ed.), *Interpreting Constitutions. A Comparative Study*, Oxford, Oxford University Press 2006
- Goldsworthy, Jeffrey, Introduction, in: Jeffrey Goldsworthy (ed.), *Interpreting Constitutions. A Comparative Study*, Oxford, Oxford University Press 2006, 1-6
- Goodhart, Arthur L., Determining the *Ratio Decidendi* of a Case, *Yale Law Journal* 40 (1930) 161–183
- Goodhart, Arthur L., The *Ratio Decidendi* of a Case, *Modern Law Review* 22 (1959) 117–124
- Goodman, Sara Wallace, Naturalisation Policies in Europe, *Eudo* 2010, available at <http://eudo-citizenship.eu/docs/7-Naturalisation%20Policies%20in%20Europe.pdf>
- Goodrich, Peter, *Reading the Law. A Critical Introduction to Legal Method and Techniques*, New York, London, Basil Blackwell 1986
- Görlich, Helmut e.a., *Verfassung ohne Gottesbezug?*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt 2004
- Goutal, Jean Louis, Characteristics of Judicial Style in France, Britain, and the USA, *The American Journal of Comparative Law* 24 (1976) 43–72
- Graumann, Carl F, Soziale Identitäten, in: Reinhold Viehoff – Rien T Segers (eds.), *Kultur, Identität, Europa*, 1999, 59-74
- Grewe, Wilhelm G., *The Epochs of International Law*, Berlin, New York, de Gruyter 2000
- Grewe, Constance – Michael Riegner, Internationalised Constitutionalism in Ethnically Divided Societies, *Max Planck Yearbook of UN Law* 2011, 1-64
- Griffith, JAG, The Political Constitution, *Modern Law Review* 42 (1979) 1-21
- Grimm, Dieter, *Braucht Europa eine Verfassung?*, München, Carl Friedrich von Siemens Stiftung 1995
- Grimm, Dieter, Does Europe need a constitution?, *European Law Journal* 1 (1995) 282-302
- Grimm, Dieter, Verfassung II, in: Otto Brunner e.a. (eds.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, vol. 6, Stuttgart, Klett-Cotta [1990] 2004, 863-899

- Gross, Emanuel, Democracy in the War Against Terrorism – The Israeli Experience, *Loyola of Los Angeles Law Review* 35 (2002) 1161-1216
- Gross, Oren, Chaos and rules: should responses to violent crises always be constitutional?, *The Yale Law Journal* 112 (2003) 1011-1034
- Gross, Oren, The Prohibition on Torture and the Limits of Law, in: Sanford Levinson (ed.), *Torture. A Collection*, Oxford, Oxford University Press 2004, 229-253
- Groß, Thomas, Terrorbekämpfung und Grundrechte – Zur Operationalisierung des Verhältnismäßigkeitsgrundsatzes, *Kritische Justiz* 35 (2002) 1-17
- Grote, Rainer, Rule of Law, Rechtsstaat and État de droit, in: Christian Starck (ed.), *Constitutionalism, Universalism and Democracy – a comparative analyses*, Baden-Baden, Nomos 1999, 269-306
- Guéhenno, Jean-Marie, *La fin de la démocratie*, Paris, Flammarion 1993
- Guibernau, Montserrat, *Nationalisms. The Nation-State and Nationalism in the Twentieth Century*, London, Polity 1996
- Günther, Klaus, Darf der Staat foltern, um Menschenleben zu retten?, in: Gerhard Beestermöller – Hauke Brunkhorst (eds.), *Rückkehr der Folter. Rechtsstaat im Zwielicht?*, München, Beck 2006, 101-108
- Gusy, Christoph, Demokratiedefizite postnationaler Gemeinschaften unter Berücksichtigung der EU, *Zeitschrift für Politik* 1998, 267-281
- Gusy, Christoph, Gewährleistung von Freiheit und Sicherheit im Lichte unterschiedlicher Staats- und Verfassungsverständnisse, *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer* 2004, 151-190
- Haack, Stefan, *Verlust der Staatlichkeit*, Tübingen, Mohr Siebeck 2007
- Haas, Ernst, *The Uniting of Europe*, Stanford, Stanford University Press 1958
- Häberle, Peter, Staatslehre als Verfassungsgeschichte, *Archiv des öffentlichen Rechts* 102 (1977) 284-297
- Häberle, Peter, *Verfassung als öffentlicher Prozeß*, Berlin, Duncker & Humblot 1978
- Häberle, Peter, Grundrechtsgeltung und Grundrechtsinterpretation im Verfassungsstaat – Zugleich zur Rechtsvergleichung als “fünfter” Auslegungsmethode, *Juristen-Zeitung* 1989, 913-919
- Häberle, Peter, Die Hauptstadtfrage als Verfassungsproblem, *Die öffentliche Verwaltung* 1990, 989-999
- Häberle, Peter, *Verfassung als öffentlicher Prozess*, Berlin, Duncker & Humblot ²1996
- Häberle, Peter, *Nationalhymnen als kulturelle Identitätselemente des Verfassungsstaates*, Berlin, Duncker & Humblot 2007
- Häberle, Peter, *Nationalflaggen. Bürgerdemokratische Identitätselemente und internationale Erkennungssymbole*, Berlin, Duncker & Humblot 2008
- Häberle, Peter, *Europäische Verfassungslehre*, Baden-Baden, Nomos ⁷2011
- Habermas, Jürgen, Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe, in: Ronald Beiner (ed.), *Theorizing Citizenship*, New York State University of New York Press 1995, 255-282
- Habermas, Jürgen, Remarks on Dieter Grimm’s ‘Does Europe need a Constitution?’ *European Law Journal*, 1995, 303-307
- Habermas, Jürgen, *Between Facts and Norms*, Cambridge, Mass., MIT 1996
- Habermas, Jürgen, *Zur Verfassung Europas*, Berlin, Suhrkamp 2011
- Häcki, Rafael, Im Westen nichts Neues, *juwiss* 21. February 2013 <http://www.juwiss.de/im-westen-nichts-neues/>
- Haferkamp, Hans-Peter, *Georg Friedrich Puchta und die „Begriffsjurisprudenz“*, Frankfurt aM, Klostermann 2004
- Haft, Fritjof, Recht und Sprache, in: Arthur Kaufmann – Winfried Hassemer (eds.), *Einführung in die Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*, Heidelberg, Müller ⁶2006, 269-291
- Halász Iván, A nemzetfogalom nyelvi-kulturális elemei a modern kelet- és közép-európai demokratikus alkotmányokban, in: Iván Halász – Balázs Majtényi – László Szarka (eds.), *Ami összeköt?*, Budapest, Gondolat 2004, 27-41
- Hall, Stuart, Introduction: Who Needs ‘Identity’?, in: Stuart Hall – Paul du Gay (eds.), *Questions of Cultural Identity*, London, Sage, 1996, 1-17
- Hallstein, Walter, *Europe in the Making*, London, Allen & Unwin 1972
- Halmai, Gábor, The use of foreign law in constitutional interpretation, in: Michel Rosenfeld – András Sajó (eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford, Oxford University Press 2012, 1328-1348
- Halter, Ulrich R., *Verfassungsgerichtsbarkeit, Demokratie und Mißtrauen*, Berlin, Duncker & Humblot 1998
- Hammon, Francis – Michel Troper: *Droit constitutionnel*, Paris, LGDJ ²⁹2005
- Hanschmann, Felix, Kalkulation des Unverfügbaren. Das Folterverbot in der Neu-Kommentierung von Art. 1 Abs. 1 GG im Maunz-Dürig, in: Gerhard Beestermöller – Hauke Brunkhorst (eds.), *Rückkehr der Folter. Rechtsstaat im Zwielicht?*, München, Beck 2006, 130-141
- Hansen, Mogens H., *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Oxford, Blackwell 1991

- Haquet, Arnaud, *Le concept de souveraineté en droit constitutionnel français*, Paris, Presses Universitaires de France 2004
- Hardin, Russell, *One for All: The Logic of Group Conflict*, Princeton, Princeton University Press 1995
- Harding, Christopher – C.L. Lim, The significance of Westphalia: an archaeology of the international legal order, in: Christopher Harding (ed.), *Renegotiating Westphalia*, The Hague e.a., Kluwer Law International 1999, 1-23
- Harris, J. W., *Law and Legal Science. An Inquiry into the Concepts Legal Rule and Legal System*, Oxford, Clarendon Press 1979
- Hart, HLA, Definition and Theory in Jurisprudence, *Law Quarterly Review* 70 (1954) 37-60.
- Hart, HLA, Introduction, in: John Austin, *The Province of Jurisprudence Determined. And The Uses of the Study of Jurisprudence*, London, Weidenfeld and Nicolson 1971, vii-xviii
- Hart, HLA, *The Concept of Law*, Oxford, Clarendon Press ²1994
- Haseler, Stephen, *The English Tribe*, London, New York, Macmillan 1996
- Hastings, Adrian, *The Construction of Nationhood*, Cambridge, Cambridge University Press 1997
- Hayden, Robert M, Constitutional Nationalism in the Former Yugoslav Republics, *Slavic Review* 51 (1992) 654-673
- Hayek, Friedrich August von, *Die Verfassung der Freiheit*, Tübingen, Mohr 1971 (1960)
- Hayes, Carlton JH, *Essays on Nationalism*, New York, Macmillan 1926
- Hayes, Carlton JH, *Nationalism: A Religion*, New York, Macmillan 1960
- Hayes-Renshaw, Fiona – Helen Wallace, Executive Power in the European Union: The Functions and limits of the Council of Ministers, *Journal of European Public Policy* 2 (1995) 559-582
- Hazard, John M, Socialism and Federation, *Michigan Law Review* 1984, 1182-1194
- Heard, Andrew, *Canadian Constitutional Conventions: The Marriage of Law and Politics*, Toronto, Oxford University Press 1991
- Hechter, Michael, *Containing Nationalism*, Oxford, New York, Oxford University Press 2000
- Heck, Philipp, Was ist die Begriffsjurisprudenz, die wir bekämpfen?, *Deutsche Juristenzeitung* 1909, 1457–1461
- Held, David, *Democracy and Global Order*, Stanford, California, Stanford University Press 1995
- Heller, Hermann, *Die Souveränität*, Berlin, de Gruyter 1927
- Heller, Hermann, *Staatslehre*, Leiden, Sijthoff 1934
- Hemke, Katja, *Methodik der Analogiebildung im öffentlichen Recht*, Berlin, Duncker & Humblot 2006
- Henke, Horst-Eberhard, Wie tot ist die Begriffsjurisprudenz?, in: Werner Krawietz (ed.), *Theorie und Technik der Begriffsjurisprudenz*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1976, 390-415
- Herdegen, Matthias, Art. 1 Abs. 1, in: Theodor Maunz – Günter Dürig (eds.), *Grundgesetz. Kommentar* (München, looseleaf edition since 1958, state of August 2005)
- Herodotus, *History*, tr. AD Godley, Cambridge, Mass., Harvard University Press 1922
- Hesse, Konrad, *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Heidelberg, Müller ²⁰1999
- Hestermeyer, Holger, *Staatsvolk and Homogeneity* [manuscript on file with the author]
- Heuschling, Luc, Die Struktur der demokratischen Legitimität im französischen Recht: zwischen Monismus und Pluralismus, zwischen Subjekt-Symbolik und Gewaltenmechanik, *Europäische Grundrechte-Zeitschrift* 33 (2006) 338-353
- Heuschling, Luc, Verfassungsinterpretation in Frankreich, in: Georg Lienbacher (ed.), *Verfassungsinterpretation in Europa*, Wien, Jan Sramek 2011, 37–68
- Hilf, Meinhard, Die sprachliche Struktur der Verfassung, in: Josef Isensee – Paul Kirchhof (eds.), *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland VII.: Normativität und Schutz der Verfassung – internationale Beziehungen*, Heidelberg, CF Müller 1992, 79–102
- Hilpold, Peter – Christoph Perathoner, *Die Schutzfunktion des Mutterstaates im Minderheitenrecht (the „kin-state“). Eine völkerrechtliche und europarechtliche Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung der Schutzfunktion Österreichs gegenüber der deutsch- und ladinischsprachigen Volksgruppe in Südtirol sowie der Diskussion um das ungarische Statusgesetz*, Wien, Neuer Wissenschaftlicher Verlag 2006
- Hilty, Carl, *Die schweizerische Nationalität*, Bern, Max Fiala 1875
- Hirschl, Ran, *Towards Juristocracy*, Cambridge, Mass., Harvard University Press 2004
- Hirschman, Albert O., *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Cambridge, Mass., Harvard University Press 1970
- Hix, Simon, Legislative behaviour and party competition in the European Parliament, *Journal of Common Market Studies* 2001, 663-688
- Hix, Simon, *The Political System of the European Union*, New York, Palgrave Macmillan ²2005
- Hix, Simon – Bjørn Høyland, *The Political System of the European Union*, London, Palgrave Macmillan ³2011
- Hobe, Stephan, *Der offene Verfassungsstaat zwischen Souveränität und Interdependenz*, Berlin, Duncker & Humblot 1998

- Hobsbawm, Eric, Introduction, in: Eric Hobsbawm – Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press 1983, 1-14
- Hobsbawm, Eric, Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914, in: Eric Hobsbawm – Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press 1983, 263-307
- Hobsbawm, Eric, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*, Cambridge, Cambridge University Press 1990
- Hobsbawm, Eric, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, Cambridge University Press ²1992
- Hobsbawm, Eric, Ethnicity and Nationalism in Europe Today, in: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, London, Verso 1996, 255-266
- Hoffschulte, Heinrich, *Christliches Menschenbild und Gottesbezug in der Verfassung der Europäischen Union*, Münster, Akademie Franz Hitze Haus 2004
- Hogg, Peter W., Canada: From Privy Council to Supreme Court, in: Jeffrey Goldsworthy (ed.), *Interpreting Constitutions. A Comparative Study*, Oxford, Oxford University Press 2006, 85–87
- Holland, James – Julian Webb, *Learning Legal Rules*, Oxford, Oxford University Press ⁶2006
- Holländer, Pavel, *Verfassungsrechtliche Argumentation – zwischen dem Optimismus und der Skepsis*, Berlin, Duncker & Humblot 2007
- Hollis, Christopher, *Parliament and its Sovereignty*, London e.a., Hollis & Carter 1973
- Holmes, Stephen, *Passions and Constraint: On the Theory of Liberal Democracy*, Chicago, University of Chicago Press 1995
- Homer, *The Odyssey* [tr. Martin Hammond], London, Duckworth 2000
- Hong, Mathias, Das grundgesetzliche Folterverbot und der Menschenwürdegehalt der Grundrechte – eine verfassungsjuristische Betrachtung, in: Gerhard Beestermöller – Hauke Brunkhorst (eds.), *Rückkehr der Folter. Rechtsstaat im Zwielicht?*, München, Beck 2006, 24-35
- Honoré, AM, Legal Reasoning in Rome and Today, *South African Law Journal* 1974, 84-94
- Hooper, John, Germans wrestle with rights and wrongs of torture, *The Guardian*, 27 February 2003, 18
- Horak, Franz, Zur rechtstheoretischen Problematik der Begründung, in: Rainer Sprung (ed.), *Die Entscheidungsbegründung in europäischen Verfahrensrechten und im Verfahren vor internationalen Gerichten*, Wien, New York, Springer 1974, 1-26
- Höreth, Marcus, *Die Europäische Union im Legitimationstrilemma*, Baden-Baden, Nomos 1999
- Horkay Hörcher, Ferenc, The National Avowal, in: Lóránt Csink – Balázs Schanda – András Zs Varga (eds.), *The Basic Law of Hungary*, Dublin, Budapest, Clarus, NIPA 2012, 25-45
- Hornblower, Simon, Democratic Institutions in Ancient Greece, in: John Dunn (ed.), *Democracy. The Unfinished Journey 508 BC to AD 1993*, Oxford, Oxford University Press 1992, 1-16
- Hornburg, Helge, The Concept of Nation in the Hungarian Legal Order, in: András Jakab – Péter Takács – Allan F Tatham (eds.), *The Transformation of the Hungarian Legal Order 1985-2005*, The Hague e.a., Kluwer Law International 2007, 507-520
- Horowitz, Donald L, Self-Determination: Politics, Philosophy, and Law, in: Margaret Moore (ed.), *National Self-Determination and Secession*, Oxford, Oxford University Press 1998, 181-214
- Hroch, Miroslav, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Prague, Univerzita Karlova 1968
- Hroch, Miroslav, From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Nation-Building Process in Europe, *New Left Review* 198 (1993) 3-20
- Hroch, Miroslav, Real and Constructed: The Nature of the Nation, in: John A Hall (ed.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge, Cambridge University Press 1998, 91-106
- Huizinga, Johan, *Men and Ideas*, Cambridge, Cambridge University Press 1984 (orig. 1940)
- Hurd, John C, *The Theory of our National Existence*, Boston, Little, Brown and Company 1881
- Huster, Stefan – Karsten Rudolph, Vom Rechtsstaat zum Präventionsstaat?, in: Stefan Huster – Karsten Rudolph (eds.), *Vom Rechtsstaat zum Präventionsstaat*, Frankfurt am Main, Suhrkamp 2008, 9-22
- Hutchinson, John, *Nations as Zones of Conflict*, London, Sage 2005
- Hyman, Paula, *The Jews of Modern France*, Berkeley, University of California Press 1998
- Ignatieff, Michael, Nationalism and Narcissism of Minor Differences, in: Ronald Beiner (ed.), *Theorizing Nationalism*, New York, State University of New York Press 1999, 91-102
- Ignatieff, Michael, *The lesser evil. Political ethics in an age of terror*, Edinburgh, Edinburgh University Press 2004
- Ipperciel, Donald, Constitutional democracy and civic nationalism, *Nations and Nationalism* 2007, 395-416
- Ipsen, Hans Peter, *Fusionsverfassung Europäische Gemeinschaften*, Bad Homburg e.a., Gehlen 1969
- Ipsen, Hans Peter, *Europäisches Gemeinschaftsrecht*, Tübingen, Mohr 1972
- Ipsen, Hans Peter, Die deutsche Staatsrechtswissenschaft im Spiegel der Lehrbücher, *Archiv des öffentlichen Rechts* 106 (1981) 161–204
- Isensee, Josef, *Grundrecht auf Sicherheit*, Berlin e.a., de Gruyter 1983

- Isensee, Josef, Vorrang des Europarechts und deutsche Verfassungsvorbehalte – offener Dissens, in: Joachim Burmeister e.a. (eds.), *Verfassungsstaatlichkeit. Festschrift Klaus Stern*, München, Beck 1997, 1239-1268
- Isensee, Josef, Der Verfassungsstaat als Friedensgarant, *Die politische Meinung* 2004, 66-72
- Isensee, Josef, Staat und Verfassung, in: Josef Isensee – Paul Kirchhof (eds.), *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Vol. II.: Verfassungsstaat*, Heidelberg, Müller ³2004, 3-106
- Ivie, Robert L – Timothy W Waters, Discursive democracy and the challenge of state building in divided societies: reckoning with symbolic capital in Bosnia and Herzegovina, *Nationalities Papers* 2010/4, 449-468
- Jacas, Joaquim Ferret, Nació, símbols i drets històrics, *Revista d'Estudis Autònoms i Federals* 12 (2011) 44-60
- Jackson, Robert H., International Community beyond the Cold War, in: Gene M. Lyons – Michael Mastanduno (eds.), *Beyond Westphalia?*, Baltimore, Maryland e.a., John Hopkins University Press 1995, 59-83
- Jackson, Vicki C., Holistic Interpretation: Fitzpatrick v. Bitzer and Our Bifurcated Constitution, *Stanford Law Review* 53 (2001) 1259–1310
- Jacobson, Stephen, Spain, in: Timothy Baycroft – Mark Hewitson (eds.), *What is a Nation? Europe 1789-1914*, Oxford, Oxford University Press 2006, 210-227
- Jacoby, Sigrid, *Allgemeine Rechtsgrundsätze. Begriffsentwicklung und Funktion in der Europäischen Rechtsgeschichte*, Berlin, Duncker & Humblot 1997
- Jaconelli, Joseph, Do constitutional conventions bind?, *Cambridge Law Journal* 64 (2005) 149-176
- Jakab, András, Die Verfassungscharta von Serbien und Montenegro, *Heidelberg Journal of International Law* 2003/3, 101-115
- Jakab, András, Kelsens Völkerrechtslehre zwischen Erkenntnistheorie und Politik, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 2004, 1045-1057
- Jakab, András, German Constitutional Law and Doctrine on State of Emergency – Paradigms and Dilemmas of a Traditional (Continental) Discourse, *German Law Journal* 5 (2006) 453-477
- Jakab András, Közjog, magánjog, polgári jog – A dogmatikatörténet Próteuszai és az új Ptk. tervezete, *Állam- és Jogtudomány* 2007/1, 3-27
- Jakab, András, What makes a good lawyer?, *Zeitschrift für öffentliches Recht* 62 (2007) 275–287
- Jakab, András, Surviving Socialist Legal Concepts and Methods, in: András Jakab – Péter Takács – Allan F. Tatham (eds.), *The Transformation of the Hungarian Legal Order 1985-2005*, The Hague e.a., Kluwer Law International 2007, 606-619
- Jakab, András, Problems of the Stufenbaulehre. Kelsen's Failure to Derive the Validity of a Norm from Another Norm, *Canadian Journal of Law and Jurisprudence* 2007, 35-68
- Jakab, András, Wissenschaft und Lehre des Verfassungsrechts in Ungarn, in: Armin von Bogdandy – Pedro Cruz Villalón – Peter M. Huber (eds.), *Ius Publicum Europaeum*, vol. II, Heidelberg, CF Müller 2007, 773-801
- Jakab, András, Re-Defining Principles as 'Important Rules'. A Critique of Robert Alexy, in: Martin Borowski (ed.), *On the Nature of Legal Principles*, ARSP Beiheft 119, Stuttgart, Steiner 2009, 145-159
- Jakab, András, Two Opposing Paradigms of Continental European Constitutional Thinking: Austria and Germany, *International and Comparative Law Quarterly* 58 (2009) 933-955
- Jakab, András, Az Alkotmány kommentárjának feladata, in: András Jakab (ed.), *Az Alkotmány kommentárja*, Budapest, Századvég ²2009, 5-80
- Jakab, András, Az alkotmányozás előkérdéseiről, *Iustum Aequum Salutare* 2010/4, 11-17
- Jakab, András, Trianon Peace Treaty (1920), in: Rüdiger Wolfrum (ed.), *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, Oxford e.a., Oxford University Press 2011 [electronically available at <http://www.mpepil.com/>]
- Jakab, András, Seven Role Models of Legal Scholars, *German Law Journal* 12 (2011) 757-784
- Jakab András, *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei*, Budapest, HVG Orac 2011
- Jakab, András, Wissenschaft vom Verwaltungsrecht: Ungarn, in: Armin von Bogdandy – Sabino Cassese – Peter M. Huber (eds.), *Ius Publicum Europaeum IV.*, Heidelberg, CF Müller 2011, 365-396
- Jakab, András, On the Legitimacy of a New Constitution. Remarks on the Occasion of the New Hungarian Basic Law of 2011, in: Miodrag A. Jovanović – Đorđe Pavićević (eds.), *Crisis and Quality of Democracy in Eastern Europe*, The Hague, Eleven 2012, 61-76
- Jakab, András – Pál Sonnevend, Kontinuität mit Mängeln: Das neue ungarische Grundgesetz, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 2012, 79-102
- Jakobs, Günther, Bürgerstrafrecht und Feindstrafrecht, *HRRS-Online Zeitschrift für Höchstgerichtliche Rechtsprechung zum Strafrecht* Nr. 3, 2004, 88-95
- Jefferson, Thomas, Letter to Samuel Kercheval (12 July 1816) in: Merrill D. Peterson (ed.), *The Portable Jefferson*, New York, Penguin 1975, 558–559
- Jefferson, Thomas, *Notes on the State of Virginia*, New York, Harper 1964
- Jellinek, Georg, *Die rechtliche Natur der Staatenverträge*, Wien, Hoelder 1880
- Jellinek, Georg, *Die Lehre von den Staatenverbindungen*, Wien, Hoelder 1882
- Jellinek, Georg, *Verfassungsänderung und Verfassungswandlung*, Berlin, Häring 1906

- Jellinek, Georg, *Allgemeine Staatslehre*, Berlin, Häring ³1914
- Jenkins, John R, *Jura Separatism in Switzerland*, Oxford, Clarendon Press 1986
- Jennings, Ivor, *The Approach of Self-Government*, Cambridge, Cambridge University Press 1956
- Jennings, Ivor, *The Law and the Constitution*, London, University of London Press, ⁵1959
- Jestaedt, Matthias, Phänomen Bundesverfassungsgericht, in: Christoph Schönberger e.a., *Das entgrenzte Gericht*, Berlin, Suhrkamp 2011, 77-158
- Jhering, Rudolph von, *Scherz und Ernst in der Jurisprudenz*, Leipzig, Breitkopf & Härtel 1884
- Jones, Timothy M. – Penelope Sheets, Torture in the Eye of the Beholder: Social Identity, News Coverage, and Abu Ghraib, *Political Communication* 2009, 278-295
- Jouvenel, Bertrand de, *Souveraineté. À la recherche du bien politique*, Paris, Génin 1955
- Jovanović, Miodrag, *Constitutionalizing Secession in Federalized States: A Procedural Approach*, Utrecht, Eleven 2007
- Jovanović, Miodrag, *Collective Rights. A Legal Theory*, Cambridge, Cambridge University Press 2011
- Kadish, Sanford H., Torture, the State, and the Individual, *Israel Law Review* 23 (1989) 345-356
- Kägi, Werner, *Die Verfassung als rechtliche Grundordnung des Staates*, Zürich, Polygraph 1945
- Kapferer, Bruce, Nationalist Ideology and Comparative Anthropology, *Ethnos* 54 (1989) 161-199
- Karpen, Ulrich, *Auslegung und Anwendung des Grundgesetzes*, Berlin, Duncker & Humblot 1987
- Kaufmann, Marcel, *Europäische Integration und Demokratieprinzip*, Baden-Baden, Nomos 1997
- Keane, John, *The Life and Death of Democracy*, London e.a., Simon & Schuster 2009
- Keating, Michael, *Plurinational Democracy, stateless nations in a post-sovereignty era*, Oxford, Oxford University Press 2001
- Keating, Michael, *Nations against the State. The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland*, London, Palgrave Macmillan ²2001
- Keating, Michael, Sovereignty and Plurinational Democracy, in: Neil Walker (ed.), *Sovereignty in Transition*, Oxford, Hart 2003, 191-208
- Kecskés László, Indító tézisek a Magyar Köztársaság Alkotmánya EU-vonatkozású szabályainak továbbfejlesztéséhez, *Európai Jog* 2004, 3-11
- Kedourie, Elie, *Nationalism*, Oxford, Blackwell ⁴1993
- Kegley, Charles W. – Gregory A. Raymond, *Exorcising the Ghost of Westphalia – Building World Order in the New Millennium*, Upper Saddle River, NJ, Prentice Hall 2002, 154-175
- Kelemen, Katalin, The Road from Common Law to East-Central Europe, in: Péter Cserne – Miklós Könczöl (eds.), *Legal and Political Theory in the Post-National Age*, Frankfurt aM, Peter Lang 2011, 118-134
- Kellas, James G, *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, London, Macmillan 1991
- Kelsen, Hans, *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*, Tübingen, Mohr 1920
- Kelsen, Hans, *Allgemeine Staatslehre*, Berlin, Springer 1925
- Kelsen, Hans, Les rapports de système entre le droit interne et le droit international public, *Recueil des Cours* 1926, 231-329
- Kelsen, Hans, *Vom Wesen und Wert der Demokratie*, Tübingen, Mohr ²1929
- Kelsen, Hans, Der Wandel des Souveränitätsbegriffes, *Studi filosofico-giuridici dedicati a Giorgio del Vecchio*, Vol. II, Modena, Società Tipografico Modenese 1931, 1-11
- Kelsen, Hans, *Reine Rechtslehre*, Leipzig, Wien, Franz Deuticke 1934
- Kelsen, Hans, The Principle of Sovereign Equality of States as a Basis for International Organization, *Yale Law Journal* 53 (1944) 207-220
- Kemiläinen, Aira, *Nationalism*, Kustantajat, Jyväskylä 1964
- Keynes, John Maynard, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London, Palgrave Macmillan 1936
- Kielmansegg, Peter Graf, Integration und Demokratie, in: Markus Jachtenfuchs – Beate Kohler-Koch (eds.), *Europäische Integration*, Opladen, Leske & Budrich 1996, 49-84
- Kilényi Géza, A képviselői és a közvetlen demokrácia viszonya a magyar államszervezetben, *Magyar Közigazgatás* 1999, 673-681
- Kirchhof, Paul, Der deutsche Staat im Prozeß der europäischen Integration, in: Josef Isensee – Paul Kirchhof (eds.), *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Vol. VII: Normativität und Schutz der Verfassung – Internationale Beziehungen*, Heidelberg, CF Müller 1992, 855-887
- Kis, János, From Costs and Benefits to Fairness: Comments on Richard Posner, *East European Constitutional Review* 1995/Summer, 84-87
- Kis János, *Alkotmányos demokrácia*, Budapest, Indok 2000
- Kiss Géza, *A jogalkalmazás módszeréről*, Budapest, Athaeneum 1909
- Kissane, Bill – Nick Sitter, National identity and constitutionalism in Europe, *Nations and Nationalism* 2010, 1-5
- Kischel, Uwe, *Die Begründung*, Tübingen, Mohr Siebeck 2003

- Klausen, Jytte, *The Cartoons that Shook the World*, New Haven, Yale University Press 2009
- Kleijkamp, Gerda, Comparing the Application and Interpretation of the United States Constitution and The European Convention on Human Rights, *Transnational Law and Contemporary Problems* 12 (2002) 307–334
- Klein, Claude, *Théorie et pratique du pouvoir constituant*, Paris, Presses Universitaires de France 1996
- Klein, Claude – András Sajó, Constitution-making: Process and Substance, in: Michel Rosenfeld – András Sajó (eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford, Oxford University Press 2012, 419–441
- Klenner, Hermann, *Rechtsleere: Die Verurteilung der Reinen Rechtslehre*, Berlin, Verlag Marxistische Blätter 1972
- Kluth, Winfried, *Die demokratische Legitimation der Europäischen Union*, Berlin, Duncker & Humblot 1995
- Kohl, Philip L – Clare P Fawcett (eds.), *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology?*, Cambridge, Cambridge University Press 1995
- Koja, Friedrich, Die Verfassung, in: Heinz Mayer e.a. (eds.), *Staatsrecht in Theorie und Praxis: Festschrift für Robert Walter*, Wien, Manz 1991, 349–361
- Komárek, Jan, Playing with Matches: The Czech Constitutional Court Declares a Judgment of the Court of Justice of the EU Ultra Vires, *European Constitutional Law Review* 8 (2012) 323–337
- Kommers, Donald P., Comparative Constitutional Law: Its Increasing Relevance, in: Vicki C. Jackson – Mark Tushnet (eds.), *Defining the Field of Comparative Constitutional Law*, Westport, Praeger 2002, 61–70
- Kommers, Donald P., Germany: Balancing Rights and Duties, in: Jeffrey Goldsworthy (ed.), *Interpreting Constitutions. A Comparative Study*, Oxford, Oxford University Press 2006, 161–214
- Koopmans, T., Comparative Law and the Courts, *International and Comparative Law Quarterly* 45 (1996) 545–556
- Korinek, Karl, Zur Interpretation von Verfassungsrecht, in: Heinz Mayer (ed.), *Staatsrecht in Theorie und Praxis. Festschrift für Robert Walter*, Wien, Manz 1991, 363–385
- Kosselleck, Reinhart e.a., Volk, Nation, Nationalismus, Masse, in: Otto Brunner e.a. (eds.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, vol. 7, Stuttgart, Klett-Cotta 2004, 141–431
- Kostakopoulou, Dora, European Union Citizenship: Writing the Future, *European Law Journal* 13 (2007) 623–646
- Kötz, Hein, Über den Stil höchstrichterlicher Entscheidungen, *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* 1973, 245–263
- Kovács, Péter, *International Law and Minority Protection*, Budapest, Akadémiai 2000
- Krabbe, Hugo, *Lehre der Rechtssouveränität*, Groningen, Wolters 1906
- Kraler, Albert, The legal status of immigrants and their access to nationality, in: Rainer Bauböck (ed.), *Migration and Citizenship*, Amsterdam, Amsterdam University Press 2006, 33–65
- Krauthammer, Charles, The Truth about Torture, in: Sanford Levinson (ed.), *Torture. A Collection*, Oxford, Oxford University Press 2004, 307–316
- Krawietz, Werner, Begriffsjurisprudenz, in: Werner Krawietz (ed.), *Theorie und Technik der Begriffsjurisprudenz*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1976, 432–437
- Kriele, Martin, *Theorie der Rechtsgewinnung entwickelt am Problem der Verfassungsinterpretation*, Berlin, Duncker & Humblot² 1976
- Kriele, Martin, *Einführung in die Staatslehre*, Stuttgart e.a., Kohlhammer⁶ 2003
- Krisch, Nico, *Beyond Constitutionalism: The Pluralist Structure of Postnational Law*, Oxford, Oxford University Press 2010
- Krygier, Martin, The Rule of Law: Legality, Teleology, Sociology, in: Gianluigi Palombella – Neil Walker (eds.), *Relocating the Rule of Law*, Oxford, Hart 2009, 45–69
- Krynen, Jacques – Albert Rigaudière (eds.), *Droits savants et pratiques françaises du pouvoir, 11e-15e siècles*, Bordeaux, Presses Universitaires de Bordeaux 1992
- Kumm, Matthias, Why Europeans will not embrace constitutional patriotism, *International Journal of Constitutional Law* 6 (2008) 117–136
- Kymlicka, Will, *Multicultural Citizenship*, Oxford, Oxford University Press 1995
- Kymlicka, Will, Citizenship in the Era of Globalization, in: Ian Shapiro – Casiano Hacker-Cordón (eds.), *Democracy's Edge*, London, New York, Cambridge University Press 1999, 112–126
- Kymlicka, Will, Misunderstanding Nationalism, in: Ronald Beiner (ed.), *Theorizing Nationalism*, New York, State University of New York Press 1999, 131–140
- Kymlicka, Will [interview with Ruth Rubio Marin], Liberalism and Minority Rights, *Ratio Juris* 12 (1999) 133–152
- Kymlicka, Will, *Politics in the Vernacular*, Oxford, Oxford University Press 2001
- Kymlicka, Will, The New Debate on Minority Rights, in: Ronald Beiner – Wayne Norman (eds.), *Canadian Political Philosophy. Contemporary Reflections*, Oxford, Oxford University Press 2001, 159–176

- Kymlicka, Will, The New Debate over Minority Rights, in: Ferran Requejo (ed.), *Democracy and National Pluralism*, London, Routledge 2001, 15-39
- Kymlicka, Will, New Forms of Citizenship, in: Thomas J Courchene – Donald J Savioe (eds.), *The Art of the State*, Montréal, IRPP 2003, 265-309
- Kymlicka, Will, The internationalization of minority rights, in: Sujit Choudhry (ed.), *Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accommodation?*, Oxford, Oxford University Press 2008, 111-140
- Lacroix, Justine, For a European constitutional patriotism, *Political Studies* 2002, 944-958
- Laitin, David D, *Nations, States and Violence*, Oxford, Oxford University Press 2007
- Lambert, Édouard, *Le gouvernement des juges et la lutte contre la législation sociale aux États-Unis. L'expérience américaine du contrôle judiciaire de la constitutionnalité des lois*, Paris, M. Giard & Cie 1921
- Lamont, Grant, Precedent and Analogy in Legal Reasoning, in: Edward N. Zalta (ed.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (plato.stanford.edu/2006)
- Lamprecht, Florian, *Darf der Staat foltern um Leben zu retten?*, Paderborn, Mentis-Verlag 2009
- Lane, Jan-Erik, *Constitutions and Political Theory*, Manchester, Manchester University Press ²2011
- Langbein, John H., The Legal History of Torture, in: Sanford Levinson (ed.), *Torture. A Collection*, Oxford, Oxford University Press 2004, 93-103
- Langheid, Theo, *Souveränität und Verfassungsstaat. The Sovereignty of Parliament*, Köln, Köln Diss. 1984
- Lansing, Robert, *The Peace Negotiations. A Personal Narrative*, Orlando, Houghton Mifflin 1921
- Larenz, Karl, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, Berlin, Springer ⁶1991
- Lassalle, Ferdinand, Über Verfassungswesen [1862], in: id., *Gesammelte Reden*, vol. 2, Berlin, Paul Cassirer 1919, 24-61
- Lasser, Mitchel de S.-O.-l'E., *Judicial Deliberations. A Comparative Analysis of Judicial Transparency and Legitimacy*, Oxford e.a., Oxford University Press 2004
- Laski, Harold J., *Studies in the Problem of Sovereignty*, New Haven, Yale University Press 1917
- Laun, Rudolf von, Der Staatsrechtslehrer und die Politik, *Archiv des öffentlichen Rechts* NF 2 (1922) 145-199
- Laven, David, Italy, in: Timothy Baycroft – Mark Hewitson (eds.), *What is a Nation? Europe 1789-1914*, Oxford, Oxford University Press 2006, 255-271
- Law, David S. – Mila Versteeg, The Declining Influence of the United States Constitution, *New York University Law Review* 87 (2012) 762-858
- Lawson, FH, Doctrinal Writing: A Foreign Element in English Law, in: Ernst von Caemmerer e.a. (eds.), *Ius privatum gentium. Festschrift für Max Rheinstein*. vol. I, Tübingen, Mohr Siebeck 1969, 191–210
- Lecours, André, Ethnic and Civic Nationalism: Towards a New Dimension, *Space & Polity* 4 (2000) 153-165
- Légrand, Pierre, *Le droit comparé*, Paris, Presses Universitaires de France 1999
- Leone, Richard C. – Greg Anrig Jr. (eds.), *The War on Our Freedoms*, New York, Public Affairs 2003
- Leonhard, Jörn, Nation-States and Warfare, in: Timothy Baycroft – Mark Hewitson (eds.), *What is a Nation? Europe 1789-1914*, Oxford, Oxford University Press 2006, 231-254
- Lemberg, Eugen, *Nationalismus*, vol. II, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt 1964
- Lepsius, Oliver, Freiheit, Sicherheit und Terror. Die Rechtslage in Deutschland, *Leviathan* 2004, 64-88
- Lepsius, Oliver, Die maßstabsetzende Gewalt, in: Christoph Schönberger e.a., *Das entgrenzte Gericht*, Berlin, Suhrkamp 2011, 159-279
- Lerche, Peter, Stil und Methode verfassungsgerichtlicher Entscheidungspraxis, in: Peter Badura – Horst Dreier (eds.), *Festschrift 50 Jahre Bundesverfassungsgericht*, vol. I, Tübingen, Mohr Siebeck 2001, 333-361
- Lerner, Max, Constitution and Court as Symbols, *Yale Law Journal* 46 (1937) 1290-1319
- Lesaffer, Randall, *European Legal History*, Cambridge, Cambridge University Press 2009
- Le Sueur, Andrew – Maurice Sunkin, *Public Law*, London, New York, Longman 1997
- Letsas, George, *A Theory of Interpretation of the European Court of Human Rights*, Oxford, Oxford University Press 2007
- Levi, Edward H., *An Introduction to Legal Reasoning*, Chicago, London, The University of Chicago Press 1949
- Levin, Michael, The Case for Torture, *Newsweek* 7.6.1982
- Levinson, Sanford, Is liberal Nationalism an Oxymoron? An Essay for Judith Shklar, *Ethics* 1995/3, 626-645
- Levinson, Sanford, Do Constitutions Have a Point? Reflections on 'Parchment Barriers' and Preambles, in: Ellen Frankel Paul e.a. (eds.), *What Should Constitutions Do?*, Cambridge, Cambridge University Press 2011, 150-178
- Levitsky, Jonathan E., The Europeanization of the British Legal Style, *American Journal of Comparative Law* 42 (1994) 347–380
- Levy, Jacob T, *The Multiculturalism of Fear*, Oxford, Oxford University Press 2000
- Levy, Jacob T, National Minorities without Nationalism, in: Alain Dieckhoff (ed.), *The Politics of Belonging*, Lanham, Lexington Press 2004, 155-174
- Levy, Jacob T, Federalism, Liberalism, and the Separation of Loyalties, *American Political Science Review* 101 (2007) 459-477

- Lienbacher, Georg (ed.), *Verfassungsinterpretation in Europa*, Wien, Jan Sramek 2011
- Lijphart, Arend, *Democracy in Plural Societies*, New Haven, Yale University Press 1977
- Lijphart, Arend, *Democracies*, New Haven, London, Yale University Press 1984
- Lijphart, Arend, Constitutional Design for Divided Societies, *Journal of Democracy* 2004/2, 96–109
- Lindahl, Hans, Sovereignty and Representation in the European Union, in: Neil Walker (ed.), *Sovereignty in Transition*, Oxford, Hart 2003, 87-114
- Linz, Juan J, Early State Building and Late Peripheral nationalism against the State: The Case of Spain, in: Stein Rokkan (ed.), *Building States and Nations*, vol. 2, Beverly Hills, Calif., 1973, 32-116
- Livingstone, Donald W, The Secession Tradition in America, in: David Gordon (ed.), *Secession, State and Liberty*, New Brunswick, Transaction Publishers 1998, 1-33
- Llobera, Josep R, *The God of Modernity. The Development of Nationalism in Western Europe*, Oxford, Berg 1994
- Loughlin, Martin, *The Idea of Public Law*, Oxford e.a., Oxford University Press 2004
- Loughlin, Martin, *Foundations of Public Law*, Oxford e.a., Oxford University Press 2010
- Löwenstein, Karl, *Verfassungslehre*, Tübingen, Mohr 2000
- Luban, David, Liberalism, Torture and the Ticking Bomb, in: Karen J. Greenberg (ed.), *The Torture Debate in America*, Cambridge, Cambridge University Press 2006, 35-83
- Lugo, Luis E. (ed.), *Sovereignty at the Crossroads? Morality and International Politics in the Post-Cold War Era*, Lanham, Rowman Littlefield 1996
- Luhmann, Niklas, *Gibt es in unserer Gesellschaft noch unverzichtbare Normen?*, Heidelberg, Müller 1993
- Lukács, Georg, *Die Zerstörung der Vernunft*, Aufbau Verlag, Berlin 1955
- Lungu, Ioana, Romanian Constitutional Nationalism, *Polish Sociological Review* 2002 (140) 397-412
- Perry, Marvin, *Arnold Toynbee and the Western Tradition*, New York, Peter Lang 1996
- Macaulay, Thomas Babington, speech of 2 March 1831, in: James B. Conacher, *The Emergence of British Parliamentary Democracy in the Nineteenth Century*, New York, Wiley 1971, 25-27
- MacCormick, Neil, *Legal Reasoning and Legal Theory*, Oxford, Clarendon Press 1978
- MacCormick, Neil, Coherence in Legal Justification, in: Aleksander Peczenik e.a. (eds.): *Theory of Legal Science*, Dordrecht e.a., Reidel Publishing 1984, 235–251
- MacCormick, Neil – Robert S. Summers (eds.), *Interpreting Statutes*, Aldershot e.a., Dartmouth 1991
- MacCormick, Neil – Robert S. Summers (eds.), *Interpreting Precedents. A Comparative Study*, Aldershot e.a.: Ashgate 1997
- MacCormick, Neil, Nations and Nationalism, in: Ronald Beiner (ed.), *Theorizing Nationalism*, New York, State University of New York Press 1999, 189-204
- MacCormick, Neil, *Questioning Sovereignty*, Oxford, Oxford University Press 1999
- MacCormick, Neil, Is There a Constitutional Path to Scottish Independence?, *Parliamentary Affairs* 53 (2000) 721-736
- Maddox, Graham, A Note on the Meaning of ‘Constitution’, *American Political Science Review* 56 (1962) 805-809
- Madison, James e.a., *The Federalist Papers*, ed. Isaac Kramnick, Harmondsworth, Penguin 1988
- Maduro, Miguel Poiars, Contrapunctual Law: Europe’s Constitutional Pluralism in Action, in: Neil Walker (ed.), *Sovereignty in Transition*, Oxford, Hart 2003, 501-537
- Maduro, Miguel Poiars, The importance of being called a constitution, *International Journal of Constitutional Law* 3 (2005) 332-356
- Magiera, Siegfried, Das Europäische Parlament als Garant der demokratischen Legitimation in der Europäischen Union, in: Ole Due – Marcus Luthe – Jürgen Schwarze (eds.), *Festschrift für Ulrich Everling*, vol. I, Baden-Baden, Nomos 1995, 789-801
- Mair, Peter, Political Opposition and the European Union, *Government and Opposition* 2007, 1-17
- Maitland, Frederick William, *The Constitutional History of England*, Cambridge, Cambridge University Press 1908
- Majone, Giandomenico, *Regulating Europe*, London e.a., Routledge 1996
- Majone, Giandomenico, Europe’s “Democratic Deficit”. The Question of Standards, *European Law Journal* 4 (1998) 5-28
- Majtényi Balázs, *A nemzetállam új ruhája*, Budapest, Gondolat 2007
- Malešević, Sinisa, *Identity as Ideology*, Basingstoke, New York, Palgrave Macmillan, 2006
- Mancini, Susanna, Rethinking the boundaries of democratic secession. Liberalism, nationalism, and the right of minorities to self-determination, *International Journal of Constitutional Law* 6 (2008) 553-584
- Mann, Michael, A Political Theory of Nationalism and Its Excesses, in: Sukumar Periwal (ed.), *Notions of Nationalism*, Budapest, Central University Press 1995, 42-64
- Mann, Michael, The Emergence of Modern European Nationalism, in: John Hall – Ian Jarvie (eds.), *The Social Philosophy of Ernest Gellner*, Amsterdam and Atlanta, Rodopi 1996, 147-170

- Manning, John F., Textualism as a Nondelegation Doctrine, *Columbia Law Review* 97 (1997) 673–739
- Manow, Philip – Holger Döring, Electoral and Mechanical Causes of Divided Government in the European Union, *Comparative Political Studies* 2008, 1349–1370
- Manual Hespânia, António, *Cultura jurídica europea. Síntesis de un milenio*, Madrid, Tecnos 2002
- Marcou, Gérard, Le principe d’indivisibilité de la République, *Pouvoirs* 100 (2002) 45–65
- Marín, Xavier Arbós – Fernando Domínguez García, Cataluña como nación y los símbolos nacionales, *Revista catalana de dret públic*, [Especial Sentencia 31/2010] 2010, 101–114
- Maritain, Jacques, *Man and the State*, Chicago, Chicago University Press 1951
- Markesinis, Basil, Conceptualism, Pragmatism and Courage, *American Journal of Comparative Law* 34 (1986) 349–367
- Markesinis, Basil, A Matter of Style, *Law Quarterly Review* 110 (1994) 607–628
- Markides, Alecos, The Republic of Cyprus, in: Constantijn Krotmann e.a., *Constitutional Law of 10 EU Member States*, Deventer, Kluwer 2006, I.13–I.76
- Markoff, John, *Waves of Democracy. Social Movements and Political Change*, London e.a., Pine Forge 1996
- Marquand, David, *Parliament for Europe*, London, Jonathan Cape Ltd 1979
- Marshall, Geoffrey, *Constitutional Theory*, Oxford, Clarendon Press 1971
- Marshall, Geoffrey, *Constitutional Conventions*, Oxford, Oxford University Press 1984
- Martínez-Herrera, Enric – Djaouida Moualhi, Predispositions to Discriminatory Immigration Policies in Western Europe: An Exploration of Political Causes, *Portuguese Journal of Social Sciences* 2007/3, 215–233
- Martínez-Herrera, Enric – Thomas Jeffrey Miley, The constitution and the politics of national identity in Spain, *Nations and Nationalism* 2010, 6–30
- Marx, Anthony W, *Faith in Nation. Exclusionary Origins of Nationalism*, Oxford, Oxford University Press 2003
- Mastronardi, Philippe A., *Juristisches Denken*, Bern e.a., Haupt 2001
- Mattera, Alfonso, L’eupéanité est-elle chrétienne?, *Revue du droit de l’Union européenne* 2003, 352–342
- Mattila, Mikko, Why bother? Determinants of turnout in the European elections, *Electoral Studies* 2003, 449–468
- Maunz, Theodor – Reinhold Zippelius, *Deutsches Staatsrecht*, München, CH Beck ³⁰1998
- Maurer, Andreas – Wolfgang Wessels, *Das Europäische Parlament nach Amsterdam und Nizza: Akteur, Arena oder Alibi?*, Baden-Baden, Nomos 2003
- Maurer, Hartmut, *Staatsrecht I.*, München, CH Beck ⁶2010
- Mayer, Tilman, *Prinzip Nation*, Opladen, Leske & Budrich 1986
- McCain, John, Torture’s Terrible Toll, *Newsweek* 21.11.2005
- McCrone, David, *The Sociology of Nationalism*, London, New York, Routledge 1998
- McCrudden, Christopher, A Common Law of Human Rights? Transnational Judicial Conversation on Constitutional Rights, *Oxford Journal of Legal Studies* 20 (2000) 499–532
- McGarry, John – Michael Keating – Margaret Moore, Introduction: European Integration and the Nationalities Question, in: John McGarry – Michael Keating (eds.), *European Integration and the Nationalities Question*, New York, Routledge 2006, 1–20
- McGarry, John – Brendan O’Leary – Richard Simeon, Integration or accommodation?, in: Sujit Choudhry (ed.), *Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accommodation?*, Oxford, Oxford University Press 2008, 41–88
- McIntire, CT – Marvin Perry, Toynbee’s Achievement, in: CT McIntire – Marvin Perry (eds.), *Toynbee. Reappraisals*, Toronto, University of Toronto Press 1989, 3–31
- McNeill, William H, *Polyethnicity and National Unity in World History*, Toronto, Toronto University Press 1986
- McRoberts, Kenneth, *Catalonia: Nation Building without a State*, Toronto, University of Toronto Press 2001
- Meinecke, Friedrich, *Weltbürgertum und Nationalstaat*, München, Oldenbourg ²1969 [1907]
- Melucci, Alberto, *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*, London, Hutchinson, 1989
- Mencken, Henry Louis, The Divine Afflatus [New York *Evening Mail*, November 16, 1917], in: A Mencken *Chrestomathy. His Own Selection of His Choicest Writings*, New York, A.A. Knopf 1949, 443
- Menéndez, Agustín José, A pious Europe? Why Europe should not define itself as Christian, *European Law Review* 30 (2005) 133–148
- Menéndez, Agustín José, A Christian or a Laic Europe? Christian Values and European Identity, *Ratio Juris* 18 (2005) 179–205
- Menzel, Jörg (ed.), *Verfassungsrechtssprechung*, Tübingen, Mohr Siebeck 2000
- Miersch, Matthias, *Der sogenannte référendum législatif*, Baden-Baden, Nomos 2000
- Mik, Cezary, Sovereignty and European Integration in Poland, in: Neil Walker (ed.), *Sovereignty in Transition*, Oxford, Hart 2003, 367–400
- Mill, John Stuart, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, Everyman, London 1910

- Millard, Gregory, The Secession Reference and National Reconciliation: A Critical View, *Canadian Journal of Law and Society* 14 (1999) 1-19
- Miller, David, In Defence of Nationality, in: Paul Gilbert – Paul Gregory (eds.), *Nations, Cultures, and Markets*, Abingdon, Avebury 1994, 15-32
- Miller, David, *On Nationality*, Oxford, Clarendon Press 1995
- Mimin, Pierre, *Le style des jugements. Vocabulaire – Construction – Dialectique – Formes juridiques*, Paris, Librairies techniques 1978
- Moeckli, Daniel, *Human Rights and Non-Discrimination in the 'War on Terror'*, Oxford, Oxford University Press 2008
- Möllers, Christoph, *Staat als Argument*, München, CH Beck 2000
- Möllers, Christoph, *Der vermisste Leviathan*, Frankfurt aM, Suhrkamp 2008
- Möllers, Christoph, *Die drei Gewalten*, Göttingen, Velbrück 2008
- Möllers, Christoph, *Demokratie. Zumutungen und Versprechen*, Berlin, Klaus Wagenbach 2008
- Möllers, Christoph, Pouvoir Constituant – Constitution – Constitutionalism, in: Armin von Bogdandy – Jürgen Bast (eds.), *Principles of European Constitutional Law*, Oxford e.a., Hart ²2010, 169-205
- Möllers, Christoph, *Staat als Argument*, Tübingen, Mohr Siebeck ²2011
- Montagu, MF Ashley (ed.), *Toynbee and History. Critical Essays and Reviews*, Boston, Porter Sargent 1956
- Moore, Barrington, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston, Beacon Press 1966
- Moore, Margaret, Globalization, Cosmopolitanism, and Minority Nationalism, in: Michael Keating – John McGarry (eds.), *Minority Nationalism and the Changing International Order*, Oxford, Oxford University Press 2001, 44-60
- Moore, Margaret, *The Ethics of Nationalism*, Oxford, Oxford University Press 2001
- Moravcsik, Andrew, The Myth of Europe's 'Democratic Deficit', *Intereconomics: Journal of European Economic Policy* November-December 2008, 331-340
- Morawski, Lech – Marek Zirk-Sadowski, Precedent in Poland, in: Neil MacCormick – Robert S. Summers (eds.), *Interpreting Precedents. A Comparative Study*, Aldershot e.a.: Ashgate 1997, 219-258
- Moreno, Luis e.a., Multiple identities in decentralized Spain, *Regional and Federal Studies* 8 (1998) 65-88
- Moreso, José Juan, *Legal Indeterminacy and Constitutional Interpretation*, The Hague e.a., Kluwer 1997
- Morlok, Martin, *Was heißt und zu welchem Ende studiert man Verfassungstheorie?*, Berlin, Duncker & Humblot, 1988
- Möstl, Markus, *Die staatliche Garantie für die öffentliche Sicherheit und Ordnung*, Tübingen, Mohr Siebeck 2002
- Möstl, Markus, Regelungsfelder der Verfassung, in: Otto Depenheuer – Christoph Grabenwarter (eds.), *Verfassungstheorie*, Tübingen, Mohr Siebeck 2010, 569-597
- Moyrand, Alain – Tony Angelo, International Law Perspectives on the Evolution in Status of the French Overseas Territories, *La Revue Juridique Polynésienne* 5 (1999) 49-69, <http://www.upf.pf/Revue-no-5-1999.html?lang=fr>
- Müller György, Kormányzati viszonyainkról az új alkotmánykommentár "A Kormány" című fejezete kapcsán, *Jogelméleti Szemle* 2010/1, <http://jesz.ajk.elte.hu/muller41.html>
- Müller, Jan-Werner, A European Constitutional Patriotism? The Case Restated, *European Law Journal* 14 (2008) 542-557
- Müller, Jan-Werner, *Verfassungspatriotismus*, Berlin, Suhrkamp 2010
- Munro, Colin R, *Studies in Constitutional Law*, London, Butterworths ²1999
- Murphy, Walter F. e.a., *American Constitutional Interpretation*, New York, Foundation Press e.a. ³2003
- Murschetz, Verena, *Verwertungsverbote bei Zwangsmaßnahmen gegen den Beschuldigten im amerikanischen und österreichischen Strafprozess*, Innsbruck, Verlag Österreich 1999
- Navier, Lewis, *1848: The Revolution of Intellectuals*, Oxford, Oxford University Press 1992
- Navot, Suzie, Israel, in: Oliver Dawn – Carlo Fusaro (eds.), *How Constitutions Change*, Oxford, Portland, Hart 2011, 191-209
- Neframi, Eleftheria, Mixed Agreements as a Source of European Union Law, in: Enzo Cannizzaro e.a. (eds.), *International Law as Law of the European Union*, Leiden e.a., Martinus Nijhoff 2012, 325-349
- Neumann, Ulfrid, Wissenschaftstheorie der Rechtswissenschaft, in: Arthur Kaufmann – Winfried Hassemer – Ulfrid Neumann (eds.), *Einführung in die Rechtsphilosophie der Gegenwart*, Heidelberg, e.a., Müller ⁸2011, 385-400
- Newman, Gerald L., The uses of international law in constitutional interpretation, *The American Journal of International Law* 98 (2004) 82-90
- Newman, Michael, *Democracy, Sovereignty and the European Union*, London, C. Hurst and Co. Publishing 1996
- Ni Aoláin, Fionnuala, Truth Telling, Accountability and the Right to Life, *European Human Rights Law Review* 5 (2002) 572-590

- Nielsen, Kain, Cultural Nationalism, Neither Ethnic nor Civic, in: Ronald Beiner (ed.), *Theorizing Nationalism*, New York, State University of New York Press 1999, 119-130
- Nimni, Ephraim J, Introduction for the English-Reading Audience, in: Otto Bauer, *The Questions of Nationalities and Social Democracy*, Minneapolis, University of Minnesota Press [1924] 2000, xvii-xviii
- Nootens, Geneviève, Liberal nationalism and the sovereign territorial ideal, *Nations and Nationalism* 2006, 35-50
- Norman, Wayne, Secession and (constitutional) democracy, in: Ferran Requejo (ed.), *Democracy and National Pluralism*, London, Routledge 2001, 84-102
- Norman, Wayne, *Negotiating Nationalism. Nation-building, Federalism, and Secession in the Multinational State*, Oxford, Oxford University Press 2006
- Oehmichen, Anna, *Terrorism and Anti-Terror Legislation: The Terrorised Legislator? A Comparison of Counter-Terrorism Legislation and Its Implications on Human Rights in the Legal Systems of the United Kingdom, Spain, Germany and France*, Antwerp e.a., Intersentia 2009
- Oeter, Stefan, Souveränität und Demokratie in der „Verfassungsentwicklung“ der Europäischen Union, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 1995, 659-712
- Offe, Claus, Homogeneity and constitutional democracy: coping with identity conflicts through group rights, *The Journal of Political Philosophy* 6 (1998) 113-141
- Öhlinger, Theo, *Der Stufenbau der Rechtsordnung. Rechtstheoretische und ideologische Aspekte*, Wien, Manz 1975
- Öhlinger, Theo – Harald Eberhard, *Verfassungsrecht*, Wien, Facultas ⁹2012
- Oklopcic, Zoran, Populus Interruptus, *Leiden Journal of International Law* 22 (2009) 677-702
- Oklopcic, Zoran, The Territorial Challenge: From Constitutional Patriotism to Unencumbered Agonism in Bosnia and Herzegovina, *German Law Journal* 13 (2012) 23-50
- O’Leary, Brendan, An iron law of nationalism and federation? A (neo-Diceyan) theory of the necessity of a federal *Staatsvolk*, and of consociational rescue, *Nations and Nationalism* 2001, 273-296
- O’Leary, Brendan, Instrumentalist Theories of Nationalism, in: Athena S Leoussi (ed.), *Encyclopaedia of Nationalism*, New Brunswick, London, Transaction 2001, 148-153
- Orfield, Lester Bernhard, *The Amending of the Federal Constitution*, Ann Arbor e.a., University of Michigan Press 1942
- Orgad, Liav, The preamble in constitutional interpretation, *International Journal of Constitutional Law* 8 (2010) 714-738
- Osiatynski, Wiktor, Paradoxes of Constitutional Borrowing, *International Journal of Constitutional Law* 1 (2003) 244-268
- Ossenbühl, Fritz, Maastricht und das Grundgesetz, *Deutsches Verwaltungsblatt* 108 (1993) 629-637
- Ost, François, L’interprétation logique et systématique et le postulat de rationalité du législateur, in: Michel van de Kerchove (ed.), *L’interprétation en droit. Approche pluridisciplinaire*, Bruxelles, Facultés universitaires Saint Louis 1978, 97-184
- Ost, François – Michel van de Kerchove, *Entre la lettre et l’esprit. Les directives d’interprétation en droit*, Bruxelles, Bruylant 1989
- Ost, François – Michel van de Kerchove, Les directives d’interprétation en théorie du droit et en droit positif belge. La lettre et l’esprit, in: Jean-François Perrin (ed.), *Les règles d’interprétation*, Fribourg, Éditions Universitaires Fribourg Suisse 1989, 7-39
- Osterkamp, Jana, *Verfassungsgerichtsbarkeit in der Tschechoslowakei (1920–1939)*, Frankfurt aM, Vittorio Klostermann 2009
- Özkirimli, Umut, *Theories of Nationalism*, Basingstoke, Palgrave Macmillan ²2010
- Paine, Thomas, The Rights of Man (1791), in: Moncure Daniel Conway (ed.), *Writings of Thomas Paine*, vol. 2, New York, AMS Press 1967, 265-523
- Palmer, Robert R., *The Age of Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760-1800*, vol. 1, Princeton, NJ, Princeton University Press 1959
- Palombella, Gianluigi, The Rule of Law and its Core, in: Gianluigi Palombella – Neil Walker (eds.), *Relocating the Rule of Law*, Oxford, Hart 2009, 17-42
- Papaioannou, Elias – Gregorios Siourounis, Democratization and Growth, *CEDI Working Papers* 2007-13, available at <http://ideas.repec.org/p/edb/cedidp/07-13.html>
- Pasquino, Pasquale, *Sieyès et l’invention de la Constitution en France*, Paris, Odile Jacob 1998
- Paye, Jean-Claude, *La fin de l’État de droit. Lutte antiterroriste – de l’état d’exception à la dictature*, Paris, La Dispute 2004
- Pecora, Vincent P (ed.), *Nations and Identities. Classic Readings*, Oxford, Blackwell 2001
- Peczenik, Aleksander, *On Law and Reason*, Dordrecht, Kluwer 1989
- Perelman, Chaim, *Logique juridique – nouvelle rhétorique*, Paris, Dalloz 1976
- Pernice, Ingolf, Maastricht, Staat und Demokratie, *Die Verwaltung* 1993, 449-488

- Pernice, Ingolf, Europäisches und nationales Verfassungsrecht, *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer* 2001, 149-193
- Pernice, Ingolf, Die Europäische Verfassung, *Walter Hallstein-Institut Papers* 12/01, 1-22
- Pernice, Ingolf, Multilevel Constitutionalism in the European Union, *European Law Review* 2002, 511-529
- Pernice, Ingolf, Europawissenschaft oder Staatsrechtslehre? in: Helmuth Schulze-Fielitz (ed.), *Staatslehre als Wissenschaft*, Berlin, Duncker & Humblot 2007, 225-251
- Pernthaler, Peter – Peter Pallwein-Prettner, Die Entscheidungsbegründung des österreichischen Verfassungsgerichtshofs, in: Rainer Sprung (ed.), *Die Entscheidungsbegründung in europäischen Verfahrensrechten und im Verfahren vor internationalen Gerichten*, Wien, New York, Springer 1974, 199-227
- Pernthaler, Peter, *Der Verfassungskern*, Wien, Manz 1998
- Pescatore, Pierre, *Introduction à la science du droit*, Luxembourg, Centre Universitaire de l'État 1960
- Pescatore, Pierre, Les exigences de la démocratie et la légitimité de la Communauté européenne, *Cahiers de droit européen* 1974, 499-514
- Peters, Anne, *Elemente einer Theorie der Verfassung Europas*, Berlin, Duncker & Humblot 2001
- Petersen, Niels, Avoiding the common-wisdom fallacy: The role of social sciences in constitutional adjudication, *International Journal of Constitutional Law* 2013, 294-318
- Petersmann, Hans G., *Die Souveränität des Britischen Parlaments in den Europäischen Gemeinschaften*, Baden-Baden, Nomos 1972
- Pfersmann, Otto, Ontologie des normes juridiques et argumentation, in: Otto Pfersmann – Gérard Timsit (eds.), *Raisonnement juridique et interpretation*, Paris, Sorbonne 2001, 11–34
- Pfersmann, Otto, Le sophisme onomastique: changer au lieu de connaître. L'interprétation de la Constitution, in: Ferdinand Mélin-Soucramanien (ed.), *L'interprétation constitutionnelle*, Paris, Dalloz 2005, 33–60
- Pierré-Caps, Stéphane, Karl Renner et l'État multinational, *Droit et Société* 27 (1994) 421-441
- Pierré-Caps, Stéphane, Le constitutionnalisme et la nation, in: Jean-Claude Colliard – Yves Jegouzo (eds.), *Le nouveau constitutionnalisme. Mélanges en l'honneur de Gérard Conac*, Paris, Economica 2001, 67-86
- Plucknett, Theodore FT, Bonham's Case and Judicial Review, *Harvard Law Review* 40 (1926-1927) 30-70
- Pogge, Thomas W., How to Create Supra-National Institutions Democratically, in: Andreas Føllesdahl – Peter Koslowski (eds.), *Democracy and the European Union*, Berlin, Springer 1998, 160-185
- Pogonyi, Szabolcs e.a., The Politics of External Kin-State Citizenship in East Central Europe, *Eudo* 2010, available at <http://eudo-citizenship.eu/docs/ECEcompreport.pdf>
- Popper, Karl Raimund, *The Open Society and Its Enemies*, London, Routledge 2006
- Poscher, Ralf, Menschenwürde als Tabu. Die verdeckte Rationalität eines absoluten Rechtsverbots der Folter, in: Gerhard Beestermöller – Hauke Brunkhorst (eds.), *Rückkehr der Folter. Rechtsstaat im Zwielficht?*, München, Beck 2006, 75-87
- Posen, Barry R, Nationalism, Mass Army, and Military Power, *International Security* 18 (1993) 80-124
- Posner, Eric – Adrian Vermeule, *Terror in the Balance: Security, Liberty, and the Courts*, Oxford e.a., Oxford University Press 2007
- Posner, Richard A., Interpretation Revisited, in: Susan J. Brison – Walter Sinnott-Armstrong (eds.), *Contemporary Perspectives on Constitutional Interpretation*, Boulder e.a., Westview 1993, 102–117
- Posner, Richard A., The Costs of Enforcing Legal Rights, *East European Constitutional Review* 1995/Summer 71–83
- Posner, Richard A., The Problematics of Moral and Legal Theory, *Harvard Law Review* 111 (1997-1998) 1637–1715
- Posner, Richard A., *The Problematics of Moral and Legal Theory*, Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press London, 1999
- Posner, Richard A., No Thanks, We Already Have Our Own Laws, *Legal Affairs* Aug. 2004, 40-42
- Posner, Richard A., Torture, Terrorism, and Interrogation, Sanford Levinson (ed.), *Torture. A Collection*, Oxford, Oxford University Press 2004, 291-298
- Posner, Richard A., *Not a Suicide Pact. The Constitution in a Time of National Emergency*, Oxford e.a., Oxford University Press 2006
- Post, Robert C., Constitutional scholarship in the United States, *International Journal of Constitutional Law* 7 (2009) 416-423
- Prélot, Marcel – Jean Boulouis, *Institutions politiques et droit constitutionnel*, Paris, Dalloz 1990
- Preuß, Hugo, *Gemeinde, Staat und Reich*, Berlin, Springer 1889
- Preuß, Ulrich K, Disconnecting Constitutions from Statehood, in: Petra Dobner – Martin Loughlin (eds.), *The Twilight of Constitutionalism?*, Oxford, Oxford University Press 2010, 23-46
- Quaritsch, Helmut, *Staat und Souveränität*, Frankfurt aM, Athenaeum 1970
- Quinton, Anthony, *The Politics of Imperfection*, London, Faber & Faber 1978
- Rabkin, Jeremy A., *The Case for Sovereignty*, Washington, AEI Press 2004

- Raisch, Peter, *Juristische Methoden. Vom antiken Rom bis zur Gegenwart*, Heidelberg, CF Müller 1995
- Radbruch, Gustav, *Einführung in die Rechtswissenschaft*, Stuttgart, KF Köhler Verlag ¹²1969
- Räikkä, Juha, Is a Membership-Blind Model of Justice False by Definition?, in: id. (ed.), *Do We Need Minority Rights? Conceptual Issues*, The Hague, Nijhoff 1996, 3-19
- Rakove, Jack N., American Federalism: Was There an Original Understanding?, in: Mark R. Killenbeck (ed.), *The Tenth Amendment and State Sovereignty*, Lunham Maryland, Rowman & Littlefield 2002, 107-129
- Ramos Romeu, Francisco, The Establishment of Constitutional Courts: A Study of 128 Democratic Constitutions, *Review of Law and Economics* 2 (2006) 103-135
- Randelzhofer, Albrecht, Souveränität und Rechtsstaat: Anforderungen an eine Europäische Verfassung, in: Heiner Noske (ed.), *Der Rechtsstaat am Ende?*, München, Olzog 1995, 123-134
- Ranke, Leopold von, *Sämtliche Werke*, vol. 49-50, Leipzig, Duncker & Humblot 1887
- Raschauer, Bernhard, Art. 69, in: Karl Korinek – Michael Holoubek (ed.), *Österreichisches Bundesverfassungsrecht*, Wien, Springer [loose-leaf edn., December 2003]
- Rasmussen, Eric B, Judicial Legitimacy as a Repeated Game, *Journal of Law, Economics & Organization* 1994/1, 63–83
- Raz, Joseph, The Rule of Law and its Virtue, in: id., *The Authority of Law*, Oxford, Oxford University Press 1979, 210-229
- Raz, Joseph, *Ethics in the Public Domain*, Oxford, Clarendon Press 1994
- Raz, Joseph, *The Authority of Law*, Oxford, Oxford University Press ²2009
- Reemtsma, Jan Philipp, *Folter im Rechtsstaat?*, Hamburg, Hamburger Edition 2005
- Reestman, Jan Herman, *Conseil Constitutionnel* on the Status of (Secondary) Community Law in the French Internal Order. Decision of 10 June 2004, 2004-496 DC, *European Constitutional Law Review* 1 (2005) 302-317
- Rehnquist, William H., The notion of a Living Constitution, *Texas Law Review* 1976, 693–706
- Reid, John Philip, *Rule of Law. The Jurisprudence of Liberty in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, DeKalb, Northern Illinois University Press 2004
- Reimann, Hans Leo, Überlieferung und Rezeption im Mittelalter [der Demokratie], in: Otto Brunner e.a. (eds.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, vol. 1, Stuttgart, Klett-Cotta 2004, 835-839
- Reiners, Edgar, *Die Normenhierarchie in den Mitgliedstaaten der europäischen Gemeinschaften*, vol. I, Hamburg, Fundament-Verlag 1971
- Rejali, Darius, *Torture and Democracy*, Princeton, Oxford, Princeton University Press 2007
- Renan, Ernest, What is a nation? [1882], in: Homi K Bhabha (ed.), *Nation and Narration*, London, Routledge, 1990, 8-22
- Renner, Karl, State and Nation, in: Ephraim Nimni (ed.), *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics*, London, Routledge 2005 [1899], 15-47
- Requejo, Ferran, Political Liberalism in Multinational States, in: Alain-G. Gagnon – James Tully (eds.), *Multinational Democracies*, Cambridge, Cambridge University Press 2001, 110-132
- Requejo, Ferran, Introduction in: id. (ed.), *Democracy and National Pluralism*, London, Routledge 2001, 1-11
- Requejo, Ferran, *Multinational Federalism and Value Pluralism: the Spanish Case*, London, Routledge, 2005
- Rescigno, Giuseppe Ugo, *Le convenzioni costituzionali*, Padua, Cedam 1972
- Resina, Joan Ramon, Post-National Spain? Post-Spanish Spain? *Nations and Nationalism* 8 (2002) 377-396
- Ridley, FF, There is no British Constitution: A Dangerous Case of the Emperor's Clothes, *Parliamentary Affairs* 41 (1988) 340–361
- Riedel, Norbert K., Gott in der Europäischen Verfassung?, *Europarecht* 2005. 676–683
- Rishworth, Paul, New Zealand, in: Oliver Dawn – Carlo Fusaro (eds.), *How Constitutions Change*, Oxford, Portland, Hart 2011, 235-260
- Robbers, Gerhard, *Sicherheit als Menschenrecht*, Baden-Baden, Nomos 1987
- Robertson, David, *The Judge as Political Theorist*, Princeton, Princeton University Press 2010
- Roche, Maurice, Nations, Mega-events and International Culture, in: Gerard Delanty – Krishan Kumar (eds.), *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, London e.a., Sage 2006, 260-272
- Rodríguez Iglesias, Gil Carlos, Zur 'Verfassung' der Europäischen Gemeinschaft, *EuGRZ* 1996, 125-131
- Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge, Mass., Harvard University Press 1992
- Roosevelt, Theodore, *True Americanism* [1894], in: *Works of Theodore Roosevelt*, vol. I, New York, Collier 1897, 31-50
- Rosas, Allan – Lorna Armati, *EU Constitutional Law*, Oxford, Oregon, Hart, 2012
- Rosenfeld, Michel, Constitutional Adjudication in Europe and the United States: Paradoxes and Contrasts, in: Georg Nolte (ed.), *European and US Constitutionalism*, Strasbourg, Council of Europe Publishing 2005, 165-199

- Rosenkrantz, Carlos F, Against Borrowings and Other Nonauthoritative Uses of Foreign Law, *International Journal of Constitutional Law* 1 (2003) 269–295
- Ross, Alf, *International Law. An Introduction*, Copenhagen, Nyt Nordisk Forlag 1984 (in Danish)
- Roth, SJ, The effects of ethno-nationalism on citizens' rights in the former communist countries, in: András Sajó (ed.), *Western Rights? Post-Communist Application*, Leiden, Kluwer 1996, 273–290
- Rothfels, Hans, Die Nationalidee in westlicher und östlicher Sicht, in: id. e.a. (eds.), *Osteuropa und der deutsche Osten*, Köln, Rudolf Müller 1956, 7–18
- Rothfels, Hans, Grundsätzliches zum Problem der Nationalität, in: id., *Zeitgeschichtliche Betrachtungen*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht ²1963, 89–111
- Röttinger, Moritz, Die Hoheitszeichen der Europäischen Union – ein paar vielleicht nicht nur theoretische Rechtsfragen, *Europarecht* 2003, 1095–1108
- Roulard, Norbert, La tradition juridique française et la diversité culturelle, *Droit et société* 1994, 381–419
- Rousseau, Jean-Jacques, *Du contrat social*, Amsterdam, Rey 1762
- Rudden, Bernard, Courts and Codes in England, France and Soviet Russia, *Tulane Law Review* 48 (1974) 1010–1028
- Ruggeri, Antonio – Antonino Spadaro, *Lineamenti de giustizia costituzionale*, Torino, Giapichelli 2004
- Ruiz-Miguel, Alfonso – Francisco J. Laporta, Precedent in Spain, in: Neil MacCormick – Robert S Summers (eds.), *Interpreting Precedents. A Comparative Study*, Aldershot e.a., Ashgate 1997, 259–292
- Rupp, Hans Heinrich, Europäische “Verfassung” und demokratische Legitimation, *Archiv des öffentlichen Rechts* 120 (1995) 269–275
- Sajó, András, *Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism*, Budapest, New York, Central European University Press 1999
- Sajó, András, Learning Co-Operative Constitutionalism the Hard Way: the Hungarian Constitutional Court Shying Away from EU Supremacy, *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften* 2004, 351–371
- Sajó, András, EU Networks under the New Constitution, Impact on Domestic Constitutional Structures, in: Ingolf Pernice – Jiri Zemanek (eds.), *A Constitution for Europe: The IGC, the Ratification Process and Beyond*, Baden-Baden, Nomos 2005, 183–197
- Sajó, András, *Constitutional Sentiments*, New Haven, Yale University Press 2010
- Sandel, Michael, *Democracy's Discontent*, Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press 1996
- Šarčević, Edin, *Der Rechtsstaat*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 1996
- Savigny, Eike von, Methodologie der Dogmatik: Wissenschaftstheoretische Fragen, in: Ulfrid Neumann e.a., *Juristische Dogmatik und Wissenschaftstheorie*, München, CH Beck 1976, 7–13
- Savigny, Eike von, Die Rolle der Dogmatik – wissenschaftstheoretisch gesehen, in: Ulfrid Neumann e.a., *Juristische Dogmatik und Wissenschaftstheorie*, München, CH Beck, 1976, 100–109
- Saunders, Cheryl, The Use and Misuse of Comparative Constitutional Law, *Indiana Journal of Global Legal Studies* 13 (2006) 37–76
- Sauvel, Tony, Histoire du jugement motivé, *Revue du droit public et de la science politique* 1955, 5–53
- Scalia, Antonin, *A Theory of Constitution Interpretation* [Lecture by Justice Antonin Scalia at The Catholic University of America Washington, D.C. Oct. 18, 1996], www.joink.com/homes/users/ninoville/cua10-18-96.asp
- Scalia, Antonin, Common Law Courts in a Civil-Law System: The Role of United States Federal Courts in Interpreting the Constitution and Laws, in: Amy Gutmann (ed.), *A Matter of Interpretation*, Princeton, Princeton University Press 1997, 3–48
- Scalia, Antonin, Response in: Amy Gutmann (ed.), *A Matter of Interpretation*, Princeton, Princeton University Press 1997, 129–150
- Scalia, Antonin, Foreign Legal Authority in the Federal Courts, *American Society of International Law Proceedings* 2004, 305–310
- Scarry, Elaine, Five Errors in the Reasoning of Alan Dershowitz, in: Sanford Levinson (ed.), *Torture. A Collection*, Oxford, Oxford University Press 2004, 281–290
- Schäffer, Heinz, *Verfassungsinterpretation in Österreich*, Wien e.a., Springer 1971
- Schäffer, Steven, Präjudizien als selbstreferentielle Geltungsressource des Bundesverfassungsgerichts, in: Hans Vorländer (ed.), *Die Deutungsmacht der Verfassungsgerichtsbarkeit*, Wiesbaden, VS-Verlag 2006, 205–234.
- Schanda, Balázs, Considerations on the Place of Religion in Constitutional Law, in: Zoltán Csehi e.a. (eds.), *Viva Vox Iuris Civilis. Tanulmányok Sólyom László tiszteletére*, Budapest, Szent István 2012, 278–285
- Scharpf, Fritz W., *Demokratietheorie zwischen Utopie und Anpassung*, Konstanz, Konstanz University Press 1970
- Scharpf, Fritz W., Democratic polity in Europe, *European Law Journal* 2 (1996) 136–155
- Scharpf, Fritz W., *Regieren in Europa*, Frankfurt aM, Campus Verlag 1999
- Schauer, Frederick, Precedent, *Stanford Law Review* 39 (1987) 571–605
- Schauer, Frederick, On the migration of constitutional ideas, *Connecticut Law Review* 37 (2004–2005) 907–919

- Scheuner, Ulrich, Nationalstaatsprinzip und Staatenordnung, in: Theodor Schieder (ed.), *Staatsgründungen und Nationalitätsprinzip*, Wien, München, Oldenbourg, 1974, 285-306
- Schieder, Theodor, *Nationale und übernationale Gestaltungskräfte in der Geschichte des europäischen Ostens*, Krefeld 1954
- Schild, Wolfgang, Folter einst und jetzt, in: Peter Nietschke (ed.), *Rettungsfolter im modernen Rechtsstaat*, Bochum, Kamp 2005, 69-93
- Schlesinger, Arthur, Nationalism in the Modern World, in: Michael Palumbo – William Oswald Shanahan (eds.), *Nationalism: Essays in Honour of Louis L Snyder*, Westport, Conn., Greenwood 1981, ix-xx
- Schliesky, Utz, *Souveränität und Legitimität von Herrschaftsgewalt. Die Weiterentwicklung von Begriffen der Staatslehre und des Staatsrechts im europäischen Mehrebenensystem*, Tübingen, Mohr Siebeck 2004
- Schlink, Bernhard, Darf der Staat foltern?, Podiumsdiskussion Humboldt Universität Berlin am 28.6.2001, available at: <http://www.humboldt-forum-recht.de/english/4-2002/index.html>
- Schmalz, Dieter, *Staatsrecht*, Baden-Baden, Nomos ⁴2000
- Schmid, Carlo, *Erinnerungen*, Bern, München, Scherz 1979
- Schmitt, Carl, *Verfassungslehre*, München, Leipzig, Duncker & Humblot 1928
- Schmitt, Carl, *Political Theology*, Cambridge, Mass., MIT Press 1985
- Schneider, Hans-Peter, Verfassungsinterpretation aus theoretischer Sicht, in: Hans-Peter Schneider – Rudolf Steinberg (eds.), *Verfassungsrecht zwischen Wissenschaft und Richterkunst. Konrad Hesse zum 70. Geburtstag*, Heidelberg, CF Müller 1990, 39-52
- Schoepke, Peter, *Die rechtliche Bedeutung der Präambel des Grundgesetzes für die Bundesrepublik Deutschland. Eine Grundlegung mit rechtshistorischer Einführung und Abhandlung der Präambeln zu den Verfassungen der Länder in der Bundesrepublik Deutschland* [Diss. Tübingen], Bamberg, Bamberger Fotodruck 1965
- Schönberger, Christoph, *Unionsbürger. Europas föderales Bürgerrecht in vergleichender Sicht*, Tübingen, Mohr Siebeck 2005
- Schönberger, Christoph, Lisbon in Karlsruhe: Maastricht's Epigones at Sea, *German Law Journal* 10 (2009) 1201-1218
- Schöpfli, George, The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths, in: Geoffrey Hosking – George Schöpfli (eds.), *Myth and Nationhood*, London, Christopher Hurst 1997, 19-35
- Schramm, Gottfried, *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasion des 5.-7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern*, München, Oldenbourg 1997
- Schröder, Jan, Zur gesamteuropäischen Tradition der juristischen Methodenlehre, *Akademie-Journal* 2002/2, 37-41
- Schulze-Fielitz, Helmuth, *Der informale Verfassungsstaat*, Berlin, Duncker & Humblot 1984
- Schulze-Fielitz, Helmuth, Was macht die Qualität öffentlich-rechtlicher Forschung aus?, *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart. Band 50*, Tübingen, Mohr Siebeck 2002, 1-68
- Schulze-Fielitz, Helmuth, Staatsrechtslehre als Wissenschaft, in: id. (ed.), *Staatsrechtslehre als Wissenschaft*, Berlin, Duncker & Humblot 2007, 11-48
- Schumpeter, Joseph A., *Capitalism, Socialism, and Democracy*, London, Allen & Unwin ³1950
- Schurdel, Harry D., *Nationalhymnen der Welt. Entstehung und Gehalt*, Zürich, Atlantis Musikbuch-Verlag 2006
- Schütze, Robert, *European Constitutional Law*, Cambridge, Cambridge University Press 2012
- Schwartz, Alex, Patriotism or Integrity? Constitutional Community in Divided Societies, *Oxford Journal of Legal Studies* 2011, 503-526
- Schwartz, Bernard, *Constitutional Law*, New York, The Macmillan Company 1972
- Schweber, Howard, *The Language of Liberal Constitutionalism*, Cambridge, Cambridge University Press 2007
- Schwetzel, Wolfram, *Freiheit, Sicherheit, Terror*, München, Vahlen 2007
- Sedley, Sir Stephen, Human Rights: a Twenty First Century Agenda, *Public Law* 1995, 386-401
- Sen, Amartya, *Development as Freedom*, New York, Knopf 1999
- Seton-Watson, Hugh, Intelligentsia und Nationalismus in Osteuropa 1948-1918, *Historische Zeitschrift* 1962, 331-345
- Seton-Watson, Hugh, *Nations and States*, London, Methuen 1977
- Shaw, Jo, 'Postnational Constitutionalism' in the European Union, *European Public Policy* 6 (1999) 579-597
- Siebers, Stephen C., The Treaty of Lisbon and its Impact on the European Union's Democratic Deficit, *Columbia Journal of European Law* 2007-2008, 445-465
- Sieyès, Emmanuel-Joseph, What is the Third Estate? (1789), in: id., *Political Writings*, ed. Michael Sonenscher, Indianapolis, Hackett 2003, 92-162
- Simmonds, Nigel E., *Central Issues in Jurisprudence. Justice, Law and Rights*, London, Sweet & Maxwell ²2002

- Simeon, Richard – Daniel-Patrick Conway, Federalism and Management of Conflict in Multinational Societies, in: Alain Gagnon – James Tully (eds.), *Multinational Democracies*, Cambridge, Cambridge University Press 2001, 338-365
- Simoncini, Marta, Risk Regulation Approach to EU Policy against Terrorism in the Light of ECJ / CFI Jurisprudence, *German Law Journal* 10 (2009) 1526-1549
- Skinner, Quentin, The Italian City-Republics, in: John Dunn (ed.), *Democracy. The Unfinished Journey 508 BC to AD 1993*, Oxford, Oxford University Press 1992, 57-69
- Slaughter, Anne-Marie, A Typology of Transjudicial Communication, *University of Richmond Law Review* 29 (1994) 99–137
- Smend, Rudolf, *Verfassung und Verfassungsrecht*, München, Lepizig, Duncker & Humblot 1928
- Smend, Rudolf, Festvortrag zur Feier des zehnjährigen Bestehens des Bundesverfassungsgerichts am 26. Januar 1962, in: *Das Bundesverfassungsgericht*, Karlsruhe, Müller 1963, 23-37
- Smith, Anthony D, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Blackwell 1986
- Smith, Anthony D, The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed?, *Millennium: Journal of International Studies* 20 (1991) 353-368
- Smith, Anthony D, *National Identity*, London, Penguin, 1991
- Smith, Anthony D, *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge, Polity Press 1995
- Smith, Anthony D, Opening Statement: Nations and Their Past, *Nations and Nationalism* 1996, 358-365
- Smith, Anthony D, *Nationalism and modernism: a critical survey of recent theories of nations and nationalism*, London, New York, Routledge 1998
- Smith, Anthony D, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford, New York, Oxford University Press 1999
- Smith, Anthony D, *The Cultural Foundations of Nations*, Oxford, Blackwell 2008
- Smith, David A. – Dorothy J. Solinger – Steven C. Topik (eds.), *States and Sovereignty in the Global Economy*, London e.a., Routledge 1999
- Smith, Graham e.a., *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands*, Cambridge, Cambridge University Press 1998
- Smootha, Sammy, The model of ethnic democracy, *ECMI (European Center for Minority Issues, Flensburg) Working Papers* No. 13 (2001)
- Smootha, Sammy, Type of democracy and modes of conflict management in ethnically divided societies, *Nations and Nationalism* 2002, 423-431
- Solozábal Echavarría, JJ, Constitución, Manuel Aragón Reyes (ed.), *Temas básicos de derecho constitucional*, vol 1., Madrid, Civitas 2001
- Sólyom, László, Aufbau und dogmatische Fundierung der ungarischen Verfassungsgerichtsbarkeit, *Osteuropa-Recht* 2000, 230–241
- Somló, Felix, *Juristische Grundlehre*, Leipzig, Meiner 1917
- Sommermann, Karl-Peter, Verfassungsperspektiven für die Demokratie in der erweiterten Europäischen Union: Gefahr der Entdemokratisierung oder Fortentwicklung im Rahmen europäischer Supranationalität?, *Die öffentliche Verwaltung* 2003, 1009-1017
- Sonenscher, Michael, Introduction, in: Emmanuel-Joseph Sieyès, *Political Writings*, ed. Michael Sonenscher, Indianapolis, Hackett 2003, vii-lxiv
- Spielbüchler, Karl, Grundrecht und Grundrechtsformel, in: Oswin Martinek e.a (eds.), *Arbeitsrecht und soziale Grundrechte. Festschrift für Hans Floretta*, Wien, Manzsche 1983, 289-307
- Spinant, Dana, How to make elections sexy: Give voters a say in Europe's top jobs, *European Voice* 5-11.02.2004, 12
- Starck, Christian, Zur Notwendigkeit der Wertbegründung des Rechts, in: Ralf Dreier (ed.), *Rechtspositivismus und Wertbezug des Rechts*, Stuttgart, Steiner 1990, 47–61
- Starck, Christian, Die Verfassungsauslegung, in: Josef Isensee – Paul Kirchhof (eds.), *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland VII.: Normativität und Schutz der Verfassung – internationale Beziehungen*, Heidelberg, CF Müller 1992, 189–229
- Starck, Christian, Vefassung und Gesetz, in: Christian Starck (ed.), *Rangordnung der Gesetze*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1995, 29–38
- Starck, Christian, Art. 1 Abs. 1, in: Hermann von Mangoldt – Friedrich Klein – Christian Starck (eds.), *Kommentar zum Grundgesetz*, München, Vahlen⁶2010, 61-62.
- Stein, Ekkehart – Götz Frank, *Staatsrecht*, Tübingen, Mohr Siebeck²¹2010
- Stern, Klaus, *Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, vol. 2, München, Beck 1980
- Sternberger, Dolf, Aspekte des bürgerlichen Charakters [1946] in: id., *Ich wünschte ein Bürger zu sein*, Frankfurt aM, Suhrkamp 1995, 10-27
- Steyn, Johan, Guantanamo Bay: The Legal Black Hole, *International and Comparative Law Quarterly* 53 (2004) 1-15
- Stolleis, Michael, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, vol. I, München, Beck 1988

- Stolleis, Michael, *Staatsrechtslehre und Politik*, Heidelberg, CF Müller 1996
- Stolleis, Michael, *Rechtsgeschichte als Kunstprodukt. Zur Entbehrlichkeit von „Begriff“ und „Tatsache“*, Baden-Baden 1997
- Stolleis, Michael, *Public Law in Germany 1800-1914*, Oxford, Berghahn Books 2001
- Stolleis, Michael, *Rechtsgeschichte schreiben. Rekonstruktion, Erzählung, Fiktion?*, Basel, Schwabe 2008
- Stone Sweet, Alec – Jud Mathews, Proportionality balancing and global constitutionalism, *Columbia Journal of Transnational Law* 47 (2008-2009) 72–164
- Strobel, Karl, Die Frage der rumänischen Ethnogenese. Kontinuität – Diskontinuität im unteren Donaauraum in Antike und Frühmittelalter, *Balkan-Archiv* 30/32 (2005-2007) 59–166
- Suanzes-Carpegna, Joaquín Varela, La doctrina de la Constitución histórica de España, in: Fernández Sarasola – Joaquín Varela Suanzes-Carpegna (eds.), *Conceptos de Constitución en la historia*, Oviedo, Junta General del Principado de Asturias 2010, 307-359
- Sullivan, Andrew, The Abolition of Torture, in: Sanford Levinson (ed.), *Torture. A Collection*, Oxford, Oxford University Press 2004, 317-327
- Sulyok, Márton – László Trócsányi, Preambulum, in: András Jakab (ed.), *Az Alkotmány kommentárja*, Budapest, Századvég 2009, 83-105
- Summers, Robert S. – Michele Taruffo, Interpretation and Comparative Analysis, in: Neil MacCormick – Robert S. Summers (eds.), *Interpreting Statutes*, Aldershot e.a., Dartmouth 1991, 461-510
- Sunstein, Cass R., Constitutionalism and Secession, *University of Chicago Law Review* 58 (1991) 633-670
- Sunstein, Cass R., *Legal Reasoning and Political Conflict*, Oxford, Oxford University Press 1996
- Sunstein, Cass R. – Adrian Vermeule, Interpretation and Institutions, *Michigan Law Review* 101 (2003) 885–951
- Svoboda, David, Nations under Siege. Interview with Historian Miroslav Hroch, *New Presence* 2004/4, 24-27
- Szabó Miklós, *Ars juris, A jogdogmatika alapjai*, Miskolc, Bibor 2005
- Szászy-Schwarz, Gusztáv, *Parerga*, Budapest, Athenaeum 1912
- Szente Zoltán, A historizáló alkotmányozás problémái – a történeti alkotmány és a Szent Korona az új Alaptörvényben, *Közjogi Szemle* 2011/3, 1-13
- Szücs, Jenő, *Nation und Geschichte*, Budapest, Corvina 1981
- Tajadura Tejada, Javier, El pronunciamiento del Tribunal Constitucional sobre el preámbulo del Estatuto de Autonomía de Cataluña: nación, realidad nacional y derechos históricos, *Teoría y Realidad Constitucional* n. 27 (2011/1) 423-447
- Tamanaha, Brian Z., A Concise Guide to the Rule of Law, in: Gianluigi Palombella – Neil Walker (eds.), *Relocating the Rule of Law*, Oxford, Hart 2009, 3-15
- Tamir, Yael, *Liberal Nationalism*, Princeton, Princeton University Press 1993
- Teich, Mikulás – Roy Porter, Introduction, in: Mikulás Teich – Roy Porter (eds.), *The National Question in Europe in Historical Context*, Cambridge, Cambridge University Press 1993, xv-xxii
- Teitel, Ruti, Comparative Constitutionalism in a Global Age, *Harvard Law Review* 117 (2004) 2570–2596
- Tettinger, Peter J., Freiheit in Sicherheit, in: Landesvereinigung der Arbeitsverbände Nordrhein-Westfalen e.V. und Verband der Metall- und Elektro-Industrie Nordrhein-Westfalen (eds.), *Festschrift für Jochen F. Kirchhoff zum 75. Geburtstag*, Köln, Schmidt 2002, 281-296
- Térey Vilmos, Csodaváróknak, *Jogelméleti Szemle* 2010/2, <http://jesz.ajk.elte.hu/terey42.html>
- Thiesse, Anne-Marie, *La création des identités nationales*, Paris, Seuil 2001
- Thornhill, Chris, *A Sociology of Constitutions. Constitutions and State Legitimacy in Historical-Sociological Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press 2011
- Thürer, Daniel – Thomas Burri, Secession, in: Rüdiger Wolfrum (ed.), *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, Oxford e.a., Oxford University Press 2011 [electronically available at <http://www.mpepil.com/>]
- Thürer, Daniel – Thomas Burri, Self-Determination, in: Rüdiger Wolfrum (ed.), *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, Oxford e.a., Oxford University Press 2011 [electronically available at <http://www.mpepil.com/>]
- Tierney, Stephen, *Constitutional Law and National Pluralism*, Oxford, Oxford University Press 2004
- Tierney, Stephen, Beyond the Ontological Question: Liberal Nationalism and the Task of Constitution-Building, *European Law Journal* 14 (2008) 128-137
- Tilly, Charles (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, Princeton University Press 1975
- Tilly, Charles, States and Nationalism in Europe 1492-1992, in: John L. Comanoff – Paul C. Stern (eds.), *Perspectives on Nationalism and War*, Amsterdam, Gordon and Breach 1995, 187-204
- Tilly, Charles, *Durable Inequality*, Berkeley, University of California Press 1998
- Tocqueville, Alexis de, *De la démocratie en Amérique*, vols I-II, Paris, Gosselin 1835-40
- Tomkins, Adam, *Our Republican Constitution*, Oxford, Hart 2005
- Tomuschat, Christian, *Verfassungsgewohnheitsrecht*, Heidelberg, Winter 1972

- Tomuschat, Christian, Das Endziel der europäischen Integration, *Deutsches Verwaltungsblatt* 1996, 1073-1082
- Tønnesson, Stein, Globalising National States, *Nations and Nationalism* 2004, 179-194
- Toynbee, Arnold J, *A Study of History*, vol. I, London, Oxford University Press 1933
- Toynbee, Arnold J, *A Study of History*, vol. VI, London, Oxford University Press 1939
- Treanor, William Michael, Judicial Review Before Marbury, *Stanford Law Review* 58 (2005) 455–562
- Tribe, Lawrence H. – Patrick O. Gudridge, The Anti-Emergency Constitution, *The Yale Law Journal* 113 (2003-2004) 1801-1870
- Triepel, Heinrich, *Staatsrecht und Politik*, Berlin, de Gruyter 1927
- Troper, Michel, *La théorie du droit, le droit, l'État*, Paris, Presses Universitaires de France 2001
- Tsagourias, Nicholas (ed.), *Transnational Constitutionalism: International and European Models*, Cambridge, Cambridge University Press 2007
- Tsatsos, Dimitris Th (ed.), *Die Unionsgrundordnung*, Berlin, BWV 2010
- Tünnesen-Harmes, Christian – Jörn Westhoff, Hymne kraft Briefwechsels?, *Neue Justiz* 1993, 60–62
- Türk, Pauline e.a., *Exercices corrigés. Théorie générale du droit constitutionnel*, Paris, Gualino 2010
- Turpin, Colin, *British Government and the Constitution*, London Butterworths ⁵2002
- Tushnet, Mark, The Possibilities of Comparative Constitutional Law, *The Yale Law Journal* 108 (1999) 1225–1309
- Tushnet, Mark, The United States: Eclecticism in the Service of Pragmatism, in: Jeffrey Goldsworthy (ed.), *Interpreting Constitutions. A Comparative Study*, Oxford, Oxford University Press 2006, 7-55
- Tushnet, Mark, *The Constitution of the United States*, Oxford, Hart 2009
- Twining, William, Torture and Philosophy, *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes* (52) 1978, 143-195
- Twining, William – David Miers, *How to do Things with Rules: A Primer of Interpretation*, London, Weidenfeld and Nicolson ²1982
- Uhle, Arnd, *Freiheitlicher Verfassungsstaat und kulturelle Identität*, Tübingen, Mohr Siebeck 2004
- Uitz, Renáta, *Constitutions, Courts and History. Historical Narratives in Constitutional Adjudication*, Budapest, CEU Press 2005
- Vallès, Josep M, Catalonia 1979-2001: A Self-Government Experience in the Globalisation Age, *Scottish Affairs* 2001, Special Issue: Stateless Nations in the 21st Century: Scotland, Catalonia, Quebec, 156-161
- van den Berghe, Pierre L, Sociobiological Theory of Nationalism, in: Athena S Leoussi (ed.), *Encyclopaedia of Nationalism*, New Brunswick, London, Transaction 2001, 274-278
- van den Berghe, Pierre L, Multicultural democracy: can it work?, *Nations and Nationalism* 2002, 433-449
- van Gerven, Werner, *The European Union: A Polity of States and Peoples*, Oxford, Portland, Hart 2005
- van der Lugt, Cornelis Theunis, *State Sovereignty or Ecological Sovereignty?*, Baden-Baden, Nomos 2000
- Van Duin, Pieter, Is national mobilization in Slovakia on the decline?, *Slovak Foreign Policy Affairs* 2001/Spring 121-128
- van Ooyen, Robert Chr., *Der Begriff des Politischen des Bundesverfassungsgerichts*, Berlin, Duncker & Humblot 2005
- van Ooyen, Robert Chr., *Die Staatstheorie des Bundesverfassungsgerichts und Europa*, Baden-Baden, Nomos ⁴2011
- Van Parijs, P., Europe's Linguistic Challenge, *Archives Européennes de Sociologie* 2004 (XLV/1) 113-154
- van Reenen, Tobias, Tendances actuelles dans l'interprétation de la Constitution de l'Afrique du Sud, *Revue française de droit constitutionnel* 2002, 355–375
- Varouxakis, Georgios, *Mill on Nationality*, London, Routledge 2002
- Vattel, Emer de, *Le droit des gens*, Washington, Carnegie Institution of Washington 1916 [London, 1758]
- Veil, Winfried, *Volkssouveränität und Völkersouveränität in der EU*, Baden-Baden, Nomos 2007
- Verdery, Katherine, Whither 'Nation' and 'Nationalism'?, *Daedalus* 122 (1993) 37-46
- Verhoeven, Amaryllis, *The European Union in Search of a Democratic and Constitutional Theory*, The Hague e.a., Kluwer Law International 2002
- Vertovec, Steven – Susanne Wessendorf (eds.), *The Multiculturalism Backlash. European Discourses, policies and practices*, London, New York, Routledge 2010
- Vick, Brian, Language and Nation, in: Timothy Baycroft – Mark Hewitson (eds.), *What is a Nation? Europe 1789-1914*, Oxford, Oxford University Press 2006, 155-170
- Viehweg, Theodor, *Topik und Jurisprudenz*, München, Beck 1953
- Villiers, Michel de – Thierry Renoux (eds.), *Code constitutionnel*, Paris, LexisNexis ⁴2011
- Vincze, Attila, Die unmittelbare Anwendbarkeit der ungarischen Verfassung, *Jahrbuch für Ostrecht* 2009, 83–94
- Vincze, Attila, Das tschechische Verfassungsgericht stoppt den EuGH – zum Urteil des tschechischen Verfassungsgerichts Pl. ÚS 5/12 vom 14.2.2012, *Europarecht* 2013/2, 194-204
- Vogt, Andreas, *Der Gottesbezug in der Präambel des Grundgesetzes*, Hamburg, Kovač 2007
- Vogt, Joseph, *Wege zum historischen Universum*, Stuttgart, Kohlhammer 1961

- Voigt, Stefan, *Explaining Constitutional Change*, Cheltenham e.a., Edward Elgar 1999
- Vorländer, Hans, Verfassungsverehrung in Amerika, *Amerikastudien* 34 (1989) 69-82
- Vorländer, Hans (ed.), *Deutungsmacht der Verfassungsgerichtsbarkeit*, Wiesbaden, VS 2006
- Voßkuhle, Andreas, Die politischen Dimensionen der Staatsrechtslehre, in: Helmuth Schulze-Fielitz (ed.), *Staatsrechtslehre als Wissenschaft*, Berlin, Duncker & Humblot 2007, 135-158
- Waldron, Jeremy, *Law and Disagreement*, Oxford, Clarendon Press 1999
- Waldron, Jeremy, Torture and Positive Law: Jurisprudence for the White House, *Columbia Law Review* 105 (2005) 1681-1750
- Walker, Neil, Late Sovereignty in the European Union, in: Neil Walker (ed.), *Sovereignty in Transition*, Oxford, Hart 2003, 3-32
- Walter, Christian e.a. (ed.), *Terrorism as a Challenge for National and International Law: Security versus Liberty?*, Berlin e.a., Springer 2004
- Walter, Christian, Dezentrale Konstitutionalisierung durch nationale und internationale Gerichte: Überlegungen zur Rechtsvergleichung als Methode im öffentlichen Recht, in: Janbernd Oebbecke (ed.), *Nicht-normative Steuerung in dezentralen Systemen*, Stuttgart, Franz Steiner 2005, 205-230
- Walter, Robert, *Der Aufbau der Rechtsordnung*, Graz, Leykam 1964
- Walter, Robert – Heinz Mayer – Gabriele Kucsko-Stadlmayer, *Grundriss des österreichischen Bundesverfassungsrechts*, Wien, Manz ¹⁰2007
- Wank, Rolf, *Die Auslegung von Gesetzen*, München, Vahlen ⁵2011
- Ward, Cynthia, The Limits of 'Liberal Republicanism': Why Group-based Remedies and Republican Citizenship Don't Mix, *Columbia Law Review* 91 (1991) 581-607
- Wassermann, Rudolf, *Terrorismus contra Rechtsstaat*, Darmstadt, Luchterhand 1976
- Watson, Blake A., John Marshall and Indian Land Rights, *Seton Hall Law Review* 2006, 481-549
- Weber, Albrecht, *Europäische Verfassungsvergleichung*, München, Beck 2010, 17-18
- Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen*, Stanford, Stanford University Press 1976
- Weiler, Joseph H.H., Problems of legitimacy in post-1992 Europe, *Außenwirtschaft* 1991, 411-437
- Weiler, Joseph H. H., The Transformation of Europe, *The Yale Law Journal* 100 (1991) 2403-2483
- Weiler, Joseph H.H., Does Europe Need a Constitution?, *European Law Journal* 1 (1995) 219-258
- Weiler, Joseph H.H., The Reformation of European Constitutionalism, *Journal of Common Market Studies* 1997, 97-131
- Weiler, Joseph H.H., European Democracy and its Critics: Polity and System, in: id., *The Constitution of Europe*, Cambridge, Cambridge University Press 1999, 264-285
- Weiler, Joseph H.H., To Be a European Citizen: Eros and Civilization, in: id. *The Constitution of Europe*, Cambridge, Cambridge University Press 1999, 324-357
- Weiler, Joseph H.H. – M. Wind (eds.), *European Constitutionalism Beyond the State*, Cambridge e.a., Cambridge University Press 2003
- Weiler, Joseph H. H., *Ein christliches Europa* [introd. Ernst-Wolfgang Böckenförde], Salzburg, München, Pustet 2004
- Weinrib, Lorraine E., Constitutional Conceptions and Constitutional Comparativism, in: Vicki C. Jackson – Mark Tushnet (eds.), *Defining the Field of Comparative Constitutional Law*, Westport, Fraeger 2002, 3-34.
- Wendel, Mattias, Judicial Restraint and the Return to Openness: The Decision of the German Federal Constitutional Court on the ESM and the Fiscal Treaty of 12 September 2012, *German Law Journal* 14 (2013) 21-52
- Werböczy, Stephanus, *Opus Tripartitum juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae*, Vienna, 1517
- Wheare, Kenneth, *Modern Constitutions*, London, Oxford University Press 1951
- Wiederin, Ewald, Verfassungsinterpretation in Österreich, in: Georg Lienbacher (ed.), *Verfassungsinterpretation in Europa*, Wien, Jan Sramek 2011, 81-114
- Wieser, Bernd, Das Rechtsphänomen Bundeshymne, *Juristische Blätter* 111 (1989) 496-508
- Wieser, Bernd, *Vergleichendes Verfassungsrecht*, Wien e.a., Springer 2005
- Williams, Glanville, Language and the Law, *Law Quarterly Review* 61 (1945) 71-86, 179-195, 293-303, 384-406; 62 (1946) 387-406
- Williams, Paul, Fighting For Freetown: British Military Intervention in Sierra Leone, in: Colin McInnes – Nicholas J. Wheeler (eds.), *Dimensions of Western Military Intervention*, London e.a., Frank Cass 2002, 140-168
- Wilson, James G, American Constitutional Conventions, *Buffalo Law Review* 40 (1992) 645-738
- Wimmer, Andreas, A Swiss anomaly?, *Nations and Nationalism* 2011, 718-737
- Wincott, Daniel, Does the European Union pervert democracy? Questions of Democracy in New Constitutionalist Thought on the Future of Europe, *European Law Journal* 4 (1998) 411-428
- Wind, Marlene, *Sovereignty and European Integration. Towards a Post-Hobbesian Order*, Basingstoke e.a., Palgrave 2001

- Winkler, Heinrich August, *Nationalismus*, Königstein, Athenaeum 1978
- Winkler, Heinrich August, Einleitung: Der Nationalismus und seine Funktionen, in: id. (ed.), *Nationalismus*, Königstein, Athenaeum 1978, 5-46
- Winterhoff, Christian, *Verfassung – Verfassungsgebung – Verfassungsänderung*, Tübingen, Mohr Siebeck 2007
- Wisdom, John, Gods, *Proceedings of the Aristotelian Society* 1944, 185–194
- Wittes, Benjamin, *Law and the Long War. The Future of Justice in the Age of Terror*, New York, Penguin Press 2008
- Wittgenstein, Ludwig, *Philosophical Investigations*, Oxford, Blackwell 1953
- Wittram, Reinhard, *Nationalismus und Säkularisation*, Lüneburg, Heliand Verlag 1949
- Wittreck, Fabian, Menschenwürde und Folterverbot, *Die öffentliche Verwaltung* 2003, 873–882
- Wollstein, Günter, *Das Großdeutschland der Paulskirche*, Düsseldorf, Droste 1977
- Wootton, David, The Levellers, in: John Dunn (ed.), *Democracy. The Unfinished Journey 508 BC to AD 1993*, Oxford, Oxford University Press 1992, 71-90
- Worsley, Peter, *The Three Worlds: Culture and World Development*, London, Weidenfeld and Nicholson 1984
- Wróblewski, Jerzy, Legal Reasoning in Legal Interpretation, *Logique et Analyse* 1969, 3–31
- Yack, Bernard, The Myth of the Civic Nation, in: Ronald Beiner (ed.), *Theorizing Nationalism*, New York, State University of New York Press 1999, 103-118
- Yack, Bernard, Popular sovereignty and nationalism, *Political Theory* 25 (2001) 517-536
- Yoo, John, *War by Other Means*, New York, Atlantic Monthly Press 2006
- Yoo, John, *The Powers of War and Peace*, Chicago, London, University of Chicago Press 2005
- Zacharias, Diana, Terminologie und Begrifflichkeit, in: Armin von Bogdandy e.a. (eds.), *Ius Publicum Europaeum*, vol. II, Heidelberg, CF Müller 2008, 843-891
- Zagrebelsky, Gustavo, *Historia y constitución*, Madrid, Trotta ²2011
- Zakaria, Fareed, *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*, New York, W. W. Norton & Company 2007
- Zeller, Ernst, *Auslegung von Gesetz und Vertrag*, Zürich, Schulthess 1989
- Ziller, Jacques, Sovereignty in France: Getting Rid of the *Mal de Bodin*, in: Neil Walker (ed.), *Sovereignty in Transition*, Oxford, Hart 2003, 261-277
- Zippelius, Reinhold, *Geschichte der Staatsideen*, München, Beck ¹⁰2003
- Zippelius, Reinhold – Thomas Würtenberger, *Deutsches Staatsrecht*, München, Beck ³¹2005
- Žižek, Slavoj, Der Körper des Feindes, *Die Zeit* 6.12.2001.
- Zubrycki, Geneviève, “We, the Polish Nation”: Ethnic and civic visions of nationhood in Post-Communist constitutional debates, *Theory and Society* 2001, 629–688
- Zuleeg, Manfred, Demokratie in der Europäischen Gemeinschaft, *Juristen-Zeitung* 1993, 1069-1074
- Zuleeg, Manfred, What holds a nation together? Cohesion and democracy in the United States of America and in the European Union, *American Journal of Comparative Law* 45 (1997) 505-526
- Zweifel, Thomas D., *Democratic Deficit; Institutions and Regulation in the European Union, Switzerland and the United States*, Lanham e.a., Lexington 2002
- Zweig, Egon, *Die Lehre vom Pouvoir Constituant. Ein Beitrag zum Staatsrecht der französischen Revolution*, Tübingen, Mohr Siebeck 1909